

MŰHELYSZEMINÁRIUM
A hatvanéves Gyapay László köszöntése

MŰHELYSZEMINÁRIUM

A hatvanéves Gyapay László köszöntése

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Miskolc, 2016

A kötet 2016-ban a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében készült
Megjelent a 25 éve, 1991-ben alapított
BÍBOR KIADÓ
gondozásában

Szerkesztők
Fekete Norbert
Porkoláb Tibor
Rostás Édu

Borítóterv
Rostás Édua

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
3515 Miskolc-Egyetemváros
<http://magyarszak.uni-miskolc.hu>

Bíbor Kiadó
Felelős vezető
Borkuti Eszter
www.biborkiado.hu

ISBN 978-615-5536-27-4

KÖSZÖNTŐ

Amikor a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának volt és jelenlegi hallgatói elhatározták, hogy Gyapay László tanár urat, a doktori iskola tőrzstagját, témavezetőjét és oktatóját, a Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete Magyar Irodalomtörténeti Intézeti Tanszékének vezetőjét felköszöntik a 60. születésnapján, eltértek kissé a hasonló Festschriftek hagyományától. Csakis olyasvalakitől fogadtak el tanulmányt a kötetbe, aki már kijárta vagy még jelenleg is járja Gyapay tanár úr doktori iskolai műhelyszemináriumát.

Nevezetes szeminárium ez, amely a doktori iskola korábbi min-tatantervében *Tudományos írás* címmel szerepelt, az új tanmenetbe pedig *A tudományos írás módszertana I–II.* címmel lépett át. A csütörtök délutánonként sorra kerülő szeánszon (az ilyesminek manapság kontaktóra a neve a felsőoktatásban) mindig valamelyikük készül a doktori értekezésének egy-egy elkészült – vagy legalábbis kikerekedőben lévő – részletét vitatják meg a hallgatók. Előbb-utóbb mindenki sorra kerül, idejében megküldi fejezetét a többieknek, akik végigjegyzetelik a példányukat, s aztán a megvitatás alkalmával szép komótosan ízekre cincálják a szöveget. A trancsírozás sosem kíméletlen – az emberi hang és az emberi érintkezés melege, hozzá még az egymást támogató, elkötelezett szeretet és tisztelet levegője mindvégig jelen van –, de mindig alapos és kimerítő. Sok évvel ezelőtt jött rá arra a tanár úr, hogy teoretikus előadásokban sohasem lesz képes megtanítani az igényes, problémaérzékes, jól felépített, feszes lépésekben argumentált, szemléletes, jó stílusban megírt tudományos szakszöveg kritériumait. Egyetlen mód van erre: ha minden hallgató a maga munkája során találkozik olyan professzionális olvasóval

és az ő alapos visszajelzésével, aki a henye, elnagyolt, kiérlelt pontokra rá tud és rá is kíván mutatni a nagy keservvel kikínlódott szövegében. Rendezve, ha kell, a mondatokat, ha kell, az adatokat is, de a gondolatokat, a hipotézis, a bizonyítás, a konklúzió logikai lépéseit feltétlenül. Példát mutatva arra, milyen az a szöveg, amely kérdez, felel, feltesz, bizonyít, cáfol, vagyis mindvégig a célra tart, (tudományos) munkát végez, egy problémakört megnevez, kifejti, előrevisz, néha-néha, egy-egy elemében, megnyugtatóan vagy hipotetikusán, meg is old. Gyapay tanár úr éppen ennek a felette szükséges gyakorlati jártasságnak a kialakításában, az átadásában felülmúlhatatlan. A legritkább esetben – csak a már jócskán előrehaladott disszerensek beérőfélben lévő munkája esetén, és olykor még akkor sem – tudja elkerülni, hogy feltegye örök kérdéseinek egyik alapvető repertoárabóját: azt, amely arra kérdez rá, hogy éppenséggel mit is kérdez maga a gondolatmenetet ácsorgató fiatalember (vagy fiatalasszony). Amíg nincs meg a kérdés, felelet sem lesz reá, ez egészen bizonyos. És mégis éppen ez a legnehezebb pont: egy szárnyait próbálgató betanulónak ráéreznie vagy ráéreznie arra, hogy mely ponton, milyen tekintetben kíván megingatni – vagy akár megerősítve látni – valamely szakmai vélelmet, exponálni egy szakmai kételyt. Legyen az akár a szakirodalom és a szakértők régóta érintetlen, hallgatólagos vagy nyílt konszenzusa, vagy legyen egy kevésbé teljes vagy kevésbé meggyőző korábbi analízis reflektálatlan alapja, hipotézise vagy konklúziója. Ha sikerül megtalálni ezt a pontot, amellyel a fiatal jelöltnek dolga lesz, mert tapasztalatai nyomán meginoghat vagy félretehetővé válhat egy korábbi konstrukció – vagy annak (csaknem) érintetlenül hagyásával azonos teherbírású másik konstrukció építhető –, a többi dolog már könnyebben meglesz. Már csak olyan csekélységek vannak hátra, hogy mennyi és milyen ismeret mekkora mélységű előadása szükséges a jelenségcsoport körülhatárolásához, milyen diszpozíciós rendben célszerű mindezt adagolni ahhoz, hogy az olvasó biztonságban érezhesse magát szilárd kezek által vezetve lenni, végül milyen az az értekező stílus, amely elég árnyalt, mégsem átlátszatlan a megmutatáshoz, a szemléltetéshez, a beláttatáshoz. Aztán helyesírás, nyelvhelyesség, tipográfiai tudatosság, a bibliográfiák, hivatkozások és jegyzetek technológiai rendjeinek biztos alkalmazása – és lassan készen is van

a doktorálásra apránként alkalmassá tett jelölt. Hogy nem rövid idő alatt van készen, az talán nyilvánvaló a fenti összefoglalóból. És képzelhetni azt is, hogy a fejlődés korántsem lineáris és egyenes: nagy, ígéretes megugrásokot szármalmas helybenjárások követnek, a már tudatosítottak hitt vakfoltok meglepő gyakorisággal újra visszatérnek, hol megcsömörlés, hol támpontvesztés történik, és az élet, a nagyon kevésbé episztemikus élet is megteszi közben a maga dolgait, úgyannyira, hogy akár évek múltával is vissza kellhet térni megint az alapokhoz. A törzstagi formátumot mérlegelő űrlapokon mindennek „a tudományos utánpótlás nevelésében játszott szerep” a neve – a doktori iskola életében viszont ez az a pedagógiai éthosz, elhivatottság, felelősségtudat, elkötelezettség, támogató hivatás, amiért egyáltalában érdemes doktori iskolákat akkreditáltatni és működtetni. Gyapay László tanár úr kivételesen sokat és igényeset tesz hozzá ahhoz, hogy a miskolci irodalomtudományi doktori iskola bensőséges, intenzív műhelymunkája ne csak kivételes szerencséével, hanem a rendszerszerű működés biztonságával hozhasson létre színvonalas eredményeket.

Hogy a tanár úrnak szürkül a haja, de még a szép, ápolat szakállá is, azt már láttuk egy darab ideje, mi, a kollégái, akikkel együtt tölti oktatási napjait, akik megfordulunk vele a menzai ebédeken, vele vizsgáztatunk, beszámoltatunk és felvételiztetünk, s kíváncsian követjük előadásait legbensőbb ismereteinek tárgyköreiben, Kazinczyról, Kölcseyről. Korábban sohasem gondoltam viszont arra, hogy ez a feltartóztathatatlan színeváltozás már a hatodik iksz közeledését is jelzi. A tanár úr – habitusában, mentalitásában, kíváncsiságában, kísérletező kedvében, vagányságában – fiatal ember. Szüksége is van lelke fiatalására, ha a mindenkori fiatalokkal szót akar érteni, érteni akarja őket és hatással akar lenni rájuk. Azt hiszem, az Isten is tanárnak teremtette. Hogy milyen eredményes tanárnak, azt megmutatják az itt következő, szigorúan válogatott és kemény szerkesztésnek alávetett tanulmányok, kivétel nélkül az ő szeminaristáinak az írásai. Ebben a formában talán már nem vonja össze tőlük a szemöldökét, de bizonyosan nem egy hely arra ingerli majd, hogy szokott mozdulatával ismét felcsapjon egy keménytáblás régi könyvet és egy szöveghelet

mutogasson benne, amely valahogyan figyelmen kívül maradt, vagy ha mégsem sikkadt el teljesen, hát a beleérező, latolgató olvasás még talál benne afféle vonatkozásokat, amelyek jócskán árnyalhatják a kirajzolódó összképet.

Az összkép készülődik. A kép „nem a’ leghívebb kép, de a’ leglelkesebb a’ mit képzelhetni, ’s olyan a’ melly minden érző szemet nagy gyönyörrel tölt-el.” „...azon hanyatlék nélkül, mellyet az ellenkező anyag elmellőzhetetlenné teszen; azon roncsolat nélkül, mellyel ellene az idő kikél.”

Kecskeméti Gábor

TABULA GRATULATORIA

A ME BTK Magyar Nyelv és Irodalomtudományi Intézetének oktatói, professor emeritusai, munkatársai és az Irodalomtudományi Doktori Iskola egykori és jelenlegi doktoranduszai köszöntik a hatvanéves Gyapay Lászlót:

*A. Molnár Ferenc
Barna László
Békési Gábor
Buczkó Zsuzsanna
Busku Szilvia
Ceccarelli, Maurizio
Gréczi-Zsoldos Enikő
Farkas Zsolt
Heltai János
Hünlich Róbert
Illésné Kovács Mária
Illner Balázs
Kabán Annamária
Kabdebó Lóránt
Kappanyos András
Kapusi Angéla
Kecskés Judit
Kemény Gábor
Kilián István
Kovácsné Szabó Zsuzsanna
Kozma Barbara
Kőrösi Imre
Major Ágnes*

*Mező-Halász Krisztina
Miklós Gabriella
Mózes Huba
Németh Gábor
Nyíri Péter
Ocsenás Alica
Palkó Klára
Porkoláb Tibor
Rada János
Radics Viktória
Rostás Édua
Rutkai Balázs
Schäffer Anett
Somogyi Gyula
Szigeti Jenő
Szabó Gyuláné
Szolnoki Zsolt
Szőke Kornélia
Tasi Réka
Török Sándor Mátyás
Tverdota György
Vass Róbertné
Várnai Aladár*

FEKETE NORBERT

„a’ Pseudonymitas közöttünk szinte módivá lón” Szemere Pál és a szerzői névhasználat*

A címben szereplő idézet Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz írt 1827. március 27-i leveléből származik, melyben a címzetten kívüli további lehetséges olvasókat kívánta félrevezetni, amikor azt állította, hogy egyáltalán nem ismeri azt az Onodi Sándor nevű szerzőt, akinek kilétéről barátja érdeklődött.¹ Valójában Kölcsey állt a titokzatos név mögött, és a két barát a levelezés keretén belül igyekezett biztosítani azt, hogy a titokzatos szerzőről valóban semmit sem tudnak. Kölcseynek ezt a valós rejtőzködésre való törekvését Gyapay László *Kölcsey titkos üzenete* című tanulmányában már részletesen feldolgozta.² A most következő dolgozatomban viszont Kölcsey cinkostársához, Szemere Pálhoz kötődő olyan szerzői névhasználati jelenségeket kívánok vizsgálni, ahol a szerző – ellentétben a fentebbi esettel – nem törekedett inkognitója fenntartására, hanem sokkal inkább irodalmi játékként tekintett az álnevek alkalmazására. Szemere a névjátékkal ugyanis lehetőséget teremtett arra, hogy megképezzen, illetve elkülöníthessen egymástól különböző szerzői azonosítással ellátott irodalmi-kritikai diskurzusokat. A továbbiakban ezeknek a névhasználati gyakorlatoknak két fajtáját kívánom megvizsgálni, melyek közül az első a kritikai diskurzust megképező névjáték, míg a másik a különböző szerzői nevek alkalmazása az eltérő irodalmi identitások létrehozására.

Úgy vélem, hogy Szemere névhasználati stratégiájának feltárásához alkalmazható Brian McHale elmélete, aki a nemzeti identitás megteremtése, a hamisítás és az alkotó szándéka szempontjából vizs-

---

* „ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült”

¹ Kölcsey Ferenc (a továbbiakban Kölcsey) Szemere Pálnak (a továbbiakban: Szemere), 1827. márc. 26. = KÖLCSEY 2007, 189.

² GYAPAY 2007.

gálta a szerzői névhasználatot. Ennek alapján három különböző típust különített el egymástól, így a valódi hamisítást, a rosszindulatú átvevést, illetve a játékos megtévesztést. Az első csoportba olyan, a rendelkezésre álló nemzeti hagyományokat összegyűjtő és kiegészítő munkák tartoznak, mint például MacPherson *Ossiánja*. MacPherson saját maga szövegeit egy fiktív bárdnak tulajdonította, miközben önmagát fordítóként és kiadóként tüntette fel. Jól láthatóan McHale ehhez a csoporthoz a szerzői tevékenység és a nemzetépítés 19. századi gyakorlatát vette alapul. A második csoportba az Ern Malley fiktív ausztrál szerző neve alatt 1943-ban kiadott versek esetét sorolta, amivel a maszk mögött rejlő írói csoport az avantgarde mozgalmat jellemző internacionalizmust szerette volna széles körben lejáratni. A harmadik csoport pedig a szerzői hang kiterjesztésére, egy újabb költői identitás felvételére vonatkozik a játékos megtévesztés céljából. Ez utóbbit MacHale az 1990-es években megjelenő, a hirosimai atomtámadást túlélő és verseiben megéneklő fiktív Yasusada Araki kötetével példázta. A szerző mögött valójában egy Kent Johnson nevű amerikai író állt, aki a hamisítással a szerzői én kiterjesztését kísérte meg, miközben igyekezett leszámolni a második világháborúval kapcsolatos amerikai narrációval.³

Továbbá Szemere névhasználatának értelmezéséhez alkalmazhatónak tartom a szerzői önkanonizációra vonatkozó megfontolásokat is. Az önkanonizáció során a szerző maga dönti el, hogy mit társít a saját nevével ellátott szövegtörzshöz, és melyek azok a művei, melyeket valamilyen oknál fogva onnan kirekeszt, és ennek érdekében névtelenül vagy éppen álnévvel közöl. Jól mutatja ezt Samuel Johnson gyakorlata, aki a 18. századi angol lapokban megjelenő írásait álnéven publikálta, mivel ezeket a szövegeket efemer vállalkozásnak tekintette, melyek alapvetően csak a megélhetését szolgálták. Ezzel szemben a nemzet szemszögéből reprezentatívnak és monumentálisnak szánt alkotásaihoz, mint például a *Dictionary of the English Language*, már a nevét adta.⁴ Alexander Pope vele ellentétben műveit saját nevével közölte, szemben azokkal a munkáival, ahol az

---

³ MCHALE 2011, 236–237.

⁴ PAKU 20015.

isten és az ember viszonyainak kérdéseit vizsgálta (például *The Essay on Man*), ahol a felvetett problémák univerzális jellege megkövetelte a névtelenségig menő elszemélytelenítést.⁵ Láthatóan a kritikus és az újságíró nincs feltétlenül azonos rangon az eposzszerzővel, a fordítóval, vagy éppen a kiadóval, így ezeknek az identitásoknak az elhatárolása a szerzői névadással érzékeltethető, mivel az alkotó neve olyan eszköz, mellyel megkülönböztethetőek egymástól a különböző szövegek és megképződhetnek általuk az egymástól eltérő diskurzusok.⁶ Az önkanonizáció gyakorlatával a szerző biztosíthatta azt, hogy a neve fennmaradjon a kulturális emlékezetben, hiszen a reprezentatív tartott műfajokban alkotott művein feltűntette saját nevét, míg a kevésbé sikerült alkotásoktól és a műfaji hierarchiában alacsonyabb kategóriákba sorolt műfajoktól elhatárolta magát azáltal, hogy álnéven vagy névtelenül bocsátotta közre őket.⁷ A magyar irodalomban ilyen reprezentatív műfajnak számított az eposz, de a még nem elterjedt műfajok bevezetésével is hírt szerezhettek maguknak a szerzők. Ezek közé tartozott a Szemere által propagált szonett is.

A névjáték szerepe a kritikai diskurzus megteremtésében

Szemere Pál hasonlóan a játékos megtévesztés trükkjéhez folyamodott akkor, amikor levelezőtársainak különböző szerzői azonosítással küldte el *Remény* című költeményét, hogy barátait szerzősége ne zavarja a versről való ítéletek megalkotásában. Szemere meglehetősen vonzódott a szonett műfajhoz, mely gyakorlatilag új jelenségként szerepelt a hazai irodalmi palettán.⁸ A játékos megtévesztés lehetővé tette számára, hogy megismerje levelezőpartnerei elfogulatlan kritikai észrevételeit. Az eljárás azonban magában hordozta a lebukás kockázatát, mivel a levelezők jól ismerték egymást, így Szemere bizonyosan

---

⁵ ROGERS 2002.

⁶ FOUCAULT 2000, 125–127.

⁷ ASSMANN 2004, 61–62.

⁸ KUNSZERY 1965, 47–49

számított arra, hogy a levélváltások során lelepleződik majd. Elsődleges célja azonban az volt, hogy baráti körében indukálja a szonett műfajáról szóló kritikai diskurzust.

1813. szeptemberében Szemere Kazinczy Ferencnek Kölcsey Ferenc verseként, míg Kölcseyhez Helmeczy Mihály műveként juttatta el a szonettjét.⁹ Kölcsey figyelmét azzal igyekezett elterelni, hogy a levél másolatát egy Helmeczynek tulajdonított megjegyzéssel is ellátta, amihez mellékelte a saját és Vitkovics Mihály, amúgy valós, reakcióját is.¹⁰ A literátori levelezésbe bekerült szonett pedig Kazinczynak köszönhetően gyorsan továbbterjedt. A költeményt először Döbrentei Gábornak juttatta el, aki előtt nem fedte fel Kölcsey szerzőségét.¹¹ Továbbá elküldte a verset Kis Jánosnak és Helmeczynek is.¹² Szemere egyedül Horvát Istvánnak küldte el saját műveként a szonettet 1813. októberében, de itt már utalást tett Vitkovics és Kazinczy ekkor már ismert, pozitív véleményeire is.¹³ Vitkoviccsal és Kazinczyval ellentétben azonban Kölcseyt egyáltalán nem nyűgözte le a Helmeczy műveként megkapott szonett, melyről szeptember 15-i Szemeréhez írt levelében lesújtó kritikát közöl: „Helmeczynek Sonettje? Ő belőle még nagy poétának válhatik, azt írja egyszer nekem Kazinczy, ’s minden okom van azt elhinnem, de ha Ő nekem úgy barátom volna mint Te, fognám a’ tollat ’s azzá tenném Sonettóját a’ mi volt minnek előtte született volna – Semmivé!”¹⁴ Kölcsey nem sokkal később szembesült barátja trükkjével, amikor egymást követően megérkeztek hozzá a szonettet dicsérő levelek. Először Kazinczy kereste fel 1813. szept-

---

9 A Kazinczynak küldött levél nem ismert, létéről a széphalmi mester Helmeczynek írt leveléből lehet következtetni: Kazinczy Ferenc (a továbbiakban: Kazinczy) Helmeczy Mihálynak (a továbbiakban: Helmeczy), 1813. szept. 19. = *KazLev*, XI, 63; KÖLCSEY 2003, 519.

¹⁰ Szemere Kölcseyhez, 1813. szept. 7. = KÖLCSEY 2005, 207–208; KÖLCSEY 2003, 521.

¹¹ Kazinczy Döbrentei Gábornak (a továbbiakban: Döbrentei), 1813. okt. 4. = *KazLev*, XI, 75.

¹² Kazinczy Kis Jánosnak, 1813. szept. 22. = *KazLev*, XI, 65; Kazinczy Helmeczynek, 1813. szept. 19. = *KazLev*, XI, 63.

¹³ Szemere Horvát Istvánnak, 1813. okt. 22. = SZEMERE 1890, III, 306.

¹⁴ Kölcsey Szemeréhez, [1813. szept. 15.] = KÖLCSEY 2005, 212.

ember 28-án kelt levelében, aki a Kölcseynek tulajdonított szonettet „isteni” darabnak nevezte.¹⁵ Majd 1813. október 11-én Döbrentei a következőt írja neki: „[m]a kaptam Kazinczynek levelében egy Szonettódat [...], melly valójában igen szép.” Döbrentei csak azért nem emelte a költeményt Kazinczyhoz hasonló magasságokba, mivel a versformát nem tartotta sokra, viszont üdvözölte, hogy a műfaj a magyar irodalomban is kezd meghonosodni.¹⁶ Végül október 19-én Szemere Helmezynek tulajdonított javításokkal újraküldte Kölcseynek a szonettet.¹⁷ Kölcsey számára ekkor már gyanúsak lehettek a történetek, viszont kitarva az általa ismert szerzőség mellett a következő ítéletet küldte Széphalomra: „Helmezynek Sonettóját [...] megvallom, hogy én nem találhatom szépnek. Elbámúltam Uram Bátyámnak róla tett ítéletét olvasván. Lehetetlen, hogy a’ szépnek Ideája ennyire subiectiva lenne, ’s curiosus vagyok ezen külömböző érzésnek okait magamban kitapogatni. Tizszer is elolvastam egymás után, ’s utoljára is kéntelen vagyok megvallani, hogy szépségét sem nem értem sem nem érzem. Tompának kell lennem, ’s Genius nélkül valónak. ’S ha csak ugyan szép, idő múltván ismét előveszem még egyszer ’s meglátom mire megyek.”¹⁸ Kölcsey láthatóan meglepődött azon, hogy az esztétikailag pallérozott Kazinczy szépnak ítélte a költeményt, míg neki egyáltalán nem tetszett. Szemere október 22-én írt levelében leleplezte magát Kölcsey előtt, és a rendelkezésére bocsátott bírálatokról a következőképpen nyilatkozott: „[n]ézzed, ezek mindnyájan azt ítélték, hogy a’ Remény méltó, hogy az Emlékezet [Szemere másik szonettje – F. N.] mellett álljon. ’S te a’ semmiségbe akarod visszapirongatni?”¹⁹ Kölcsey erre adott válaszában barátja fejére olvassa a névjátékot: „[t]e gonoszokdál Pali, ’s a’ dalt melly nem vala enyém, nevem alatt küldéd-meg Széphalomra. Hiszed-e, hogy tette volna ezt más, haragudnám [...] könnyű lekapnom a’ játékos Masqueot képedről, a’ dalt sem Kölcsey

---

¹⁵ Kazinczy Kölcseynek, 1813. szept. 28. = KÖLCSEY 2005, 223.

¹⁶ Döbrentei Kölcseynek, 1813. okt. 11. = KÖLCSEY 2005, 226.

¹⁷ Szemere Kölcseynek, [1813. okt. 19.] = KÖLCSEY 2005, 228–229.

¹⁸ Kölcsey Kazinczynek, 1813. okt. 21. = KÖLCSEY 2005, 231.

¹⁹ Szemere Kölcseynek, 1813. okt. 22. = KÖLCSEY 2005, 234.

nem írta, sem Helmecki, Te írtad!”²⁰ Barátságuknak köszönhetően nem vette zokon az esetet, sőt ezt Szemere rendhagyó viselkedéseként értékelte: „Pali, Pali, Te ismét azon játékot akarod űzni, melyet a’ Révai koszorvas üstökével Horváton űzél”.²¹ Szemere szövege, melyre Kölcsey itt utal, elveszett, vagy lappang, így jelenleg nem megítélhető, hogy a hivatkozott esetben is jóindulatú átverésről volt-e szó, vagy az irodalmi hamisításnak teljesen más céljai voltak. Kölcsey mindenesetre a névjáték miatt kellemetlen helyzetbe került, mivel úgy vélte, hogy a kemény ítélet következtében barátja megsértődik, ugyanakkor kritikusi pozícióját is meg kívánta őrizni, ezért a következőképpen védi ítélete helyességét: „[m]i szegény, előre elfoglalt emberkék ritkán teszünk ítéletet úgy, hogy abba más indúlatainknak részek ne volna. Már tehát tudom, hogy a’ Dal tőled van, a’ Dal, melyet Kazinczy isteninnek nevezte, ’s a’ mely nekem nem tetszhetett. Így ellenkezések gyakran történnek, és nem csak két individuum közt, hanem ugyan azon individuumban is.”²² A történetek alaposan elgondolkodtatták Kölcseyt, hiszen a különböző szerzői névvel ellátott szonett teljesen más ítéletet váltott ki belőle, mint a többiekből. Kölcsey, mint ahogy a fentebbi idézetben maga is bevallotta, elfogultan ítél, amikor az általa költőként addig nem nagyon ismert Helmecky szövegeként olvasta a verset. A valós szerző megismerése, és a barátja iránti elfogultsága miatt pedig módosított az ítéletén, miközben igyekezett fenntartani kritikusi pozícióját is.²³ Innen vezeti le azt, hogy a szépnek ideája szubjektív, és az adott tárgyat eltérően ítélik meg a különböző befogadók, de akár az egyén is egymástól eltérő (a körülményektől befolyásolt) ítéletekre juthat.

---

²⁰ Kölcsey Szemerének, [1813. okt. 30.] = KÖLCSEY 2005, 235.

²¹ Kölcsey Szemerének, [1813. okt. 30.] = KÖLCSEY 2005, 237. Szemere az Élet és Literaturában megjelent levelet saját maga a következőképpen egészítette ki: „[t]e ismét azon játékot akarod űzni, melyet a Percsényi-Nagy képében írt ódával (Nem él közöttünk Révai; a komor halál koszorvas üstökiben...) Horvát Istvánon elköveltél.” Kölcsey Szemeréhez, 1813. nov. 4., ÉLit, 1827/1, 267; KÖLCSEY 2005, 793–794.

²² Kölcsey Szemerének, [1813. okt. 30.] = KÖLCSEY 2005, 236.

²³ Kölcsey Szemerének, [1813. okt. 30.] = KÖLCSEY 2005, 236.

A viszonylagosság problémájával Kölcsey mindenképpen szembe akart nézni, ami során arra jutott, hogy teljes bizonyossággal egyetlen állítás sem cáfolható vagy igazolható biztosan, és a kijelentések csak egy bizonyos nézőpontból lehetnek igazak.²⁴ Ez a felismerés lett az alapja a Szemerével közösen szerkesztett esztétikai és kritikai folyóiratnak, az Élet és Literatúrának, melynek koncepcióját és szerkesztési elveit az ítéletek relativizmusa határozta meg. A folyóiratban egy-egy azonos témáról igyekeztek minél több egymásra reagáló, vitázó, különböző nézőpontokat érvényesítő szöveget közölni, illetve létrehozni, hogy az olvasót a saját véleményének kialakítására ösztönözzék.²⁵ Ezeket az egymással vitatkozó szövegeket pedig gyakorta különböző szerzői azonosításokkal látták el. Ezt példázza többek között a *Kritika és antikritika* című tanulmányuk is, ahol egy névtelen szerző olvasói levél formájában egy újabb nézőpontból közelíti meg Kölcsey és Berzsenyi vitáját.²⁶ Az *Előszó* című szövegben pedig három különböző, egymástól teljesen eltérő nézőpontot (Dörgényfalvi Dörgény Andor, A' Redactio és Cselkövi) ütköztetnek, amikkel az Élet és Literatura polilogikus szerkesztési eljárását parodizálták.²⁷ Ez a szerkesztői koncepció tette lehetővé azt, hogy rámutasson a kritikai diskurzus működésére, és önálló gondolkodásra szoktassa a befogadókat. Erre mutat rá a szonettek kérdése is, hiszen az erről (korábban a magánlevelezés keretén belül) folytatott vitát az Élet és Literatura nyomtatott környezetébe emelték át, ahol együtt jelentek meg Szemere szonettjei, a *Reményt* tárgyaló levelek, végül Cselkövi álnév alatt Kölcsey tanulmánya barátja verseiről.²⁸

---

²⁴ KÖLCSEY FERENC, *Csokonai Vitéz Mihály' munkájának kritikai megítéletek* = KÖLCSEY 2003, 39. Vö.: GYAPAY 2013, 373–375.

²⁵ ZÁKÁNY TÓTH 2009, 156, 161–162.

²⁶ [KÖLCSEY, SZEMERE] 1826.

²⁷ KÖLCSEY Ferenc, *Előbeszéd* = KÖLCSEY 2003, 110–121; ONDER 2003, 128–131.

²⁸ [SZEMERE] 1827; [HORVÁT, KÖLCSEY, KAZINCZY] 1827; CSELKÖVI [KÖLCSEY] 1827.

Képlaki és Szemere
A szerzői név és az identitások elhatárolása

„Fognak e egy Kazinczynak, Képlakinak vagy Cselkövinek még olly kemény, még olly orákulumként zengő ítéleteik előtt is elnémulni?” – teszi fel a kérdést Kölcsey 1833-ban a Kritikai Lapok második számában megjelent *Kritika* című tanulmányában arra célozva, hogy a recenzió jelensége az igazán tehetséges szerzőket nem tudja elrettenteni az írástól.²⁹ Dolgozatom szempontjából azonban az itt megemlített három szerzői név az igazán lényeges. Feltűnő, hogy a felsorolt kritikusok közül csak Kazinczyt említi polgári nevével, míg Szemerét és saját magát kritikusi álneveiken jeleníti meg. Látható, hogy Kölcsey és Szemere választott álneveikkel megképeztek egy-egy kritikus identitást. Kölcsey az anagrammatikus Cselkövi álnévvel arra hívta fel az Élet és Literatúra olvasóinak figyelmét, hogy az általa tett kijelentéseket kritikával kezeljék, melyben a pszeudonimában fellelhető *csel* szó is utal. A Szemere által választott Képlakiban megjelenő *kép* szó, pedig elsődlegesen utalhat arra, hogy a beszélő egy önálló individuum, vagy hasonmás.

Azzal a gyakorlattal, hogy Szemere elkülönítette egymástól a lírikus énjét és a vitázó, kritikusai és nyelvész személyiségét, egy korábbi Révai Miklóshoz köthető hagyományt folytatott. Révai reprezentatívnak szánt költői és kiadói vállalkozásai (Költeményes Holmi) során mindig gondosan feltüntette polgári nevét, amivel egyértelmű karrierépítési törekvéseket valósított meg.³⁰ Ellenben a Verseggy Ferencsel való vitájában már előszeretettel használt beszédes álneveket, mint a Világosvári Miklósfő Jánost, vagy a Fényfalvi Kardos Adorjánt. A fiktív szerzők a címlapokon egyaránt hangsúlyozták, hogy Révai tanítványai, barátai és tisztelői. A Miklósfő név pedig közvetlenül rámutat a Révaival való szellemi rokonságra is.³¹ Ezt a kört erősítette

---

²⁹ KÖLCSEY 1833, 18.

³⁰ LABÁDI 2008, 201.

³¹ VILÁGOSVÁRI MIKLÓSFŐ János [RÉVAI Miklós], *Versegi Ferencnek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága* = SZALAI 1980, 241; FÉNYFALVI KARDOS Adorján [RÉVAI Miklós], *Versegi Ferencnek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai a tiszta magyarságban* = SZALAI 1980, 297.

Révai tanítványa és szellemi örököse Horvát István is, aki Boldogréti Víg László álneven kapcsolódott be a vitába.³² Az álnevűes fiktív és nem fiktív szerzők felvonultatásával Révainak egyértelműen az volt a célja, hogy ne közvetlenül ő közölje a véleményét, hanem egy intézményként fellépő szakmai közösség, mely az általa képviselt elveket már elfogadta és magáévá tette.³³

Szemere a Képlaki Vilhelm álnevet először a pesti egyetem professzorával, Czinke Ferencsel szembeni fellépés alkalmával használta. Barátaival, Horváttal és Vitkoviccsal ez alá a név alá rejtve bírálták meg Czinke Új Holmi című folyóiratát.³⁴ Kazinczy Szemere alkotásaként tekintett az álnévre, melyet a Czinke elleni fellépést követően egyedül csak ő használt.³⁵ Horvát a saját Boldogréti Víg Lászlóját alkalmazta a későbbiekben a Tudományos Gyűjtemény hasábjain kritikáiban és cikkeiben egyaránt.³⁶ Szemere pedig a Képlaki álnev francia tükörfordításával, a Quaipelequis-val, illetve ennek Q. rövidítésével látta el a Czinke újabb műveit bíráló kritikáit.³⁷ A későbbiek során az Élet és Literatúrában megjelent *Ike-végzet igéinkben* című szövegében ismét feltűnt a Képlaki név. Szemere ebben a fiktív vitában dialógus formájában ütköztetett egymással két ellentétes nyelvészeti álláspontot képviselő karaktert, a Versegly elveit követő Képlakit, valamint a Révaival egyetértő Vidényit. Ez utóbbi pseudonimára Kazinczynak írt egyik 1811-es levelében Vitkovics álneveként hivatkozott.³⁸

---

³² BOLDOGRÉTI VÍG László [HORVÁT István], *Versegi Ferencnek megfogytakozott okoskodása a tiszta magyarságban* = SZALAI 1980, 337.

³³ THIMÁR 2007, 67.

³⁴ Kazinczy Horvátnak, 1810. máj. 2. = *KazLev*, VII, 414.

³⁵ Kazinczy Döbrenteinek, 1810. máj. 5. = *KazLev*, VII, 424.

³⁶ Pl. BOLDOGRÉTI VÍG [HORVÁT] 1817.

³⁷ Q. [SZEMERE] 1818; QUAIPELAQUIS [SZEMERE] 1819.

³⁸ [SZEMERE] 1827; Szemere Kazinczynak, 1811. máj. 17. = *KazLev*, VIII, 523.

Hasonlóan lényeges jelenségnek tekinthető Szemere Krisztina, Szemere Pál felesége által használt Képlaki Vilma álnév is. Az álnévhez Kazinczy adta az ötletet, akit alapvetően foglalkoztattak a megfelelő (szerzői) név kiválasztásának kérdései.³⁹ A széphalmi mester elégedetlen volt Szemere Krisztina családi és baráti körében használt Kriska becenévvel, ami helyett a férjre is utaló Paulina nevet javasolta. Vélhetően Szemere Képlaki álneve adta az ötletet, hogy Kazinczy megfontolásait az irodalmi életben feltűnő szerzőnő esetében is érvényesítsék.⁴⁰ Szemere Krisztina a Képlaki Vilma nevet kapta, mely a Vilhelm női változata. Ez a névadási gyakorlat pedig megteremtette Képlaki hitvesét az irodalom világában, akinek ezzel a névvel jelentek meg szonettjei, illetve meséi a különböző korabeli folyóiratokban.⁴¹ A szerzői névadás ebben az esetben a férjvel való összetartozást jelentette, akivel így kvázi kiegészítették egymást az irodalom világában.⁴² Látható, hogy Képlakihoz alapvetően a nyelvész-kritikus attitűdöt társította Szemere, míg felesége a női szerepet jobban reprezentáló szonett-költői és a meseíró szerepben tűnhetett fel. Továbbá figyelemreméltó, hogy Képlaki Vilma álnév alatt Szemere Krisztina olyan műfajokban alkotott, melyek a korban egészen újszerűnek számítottak, így a szonettben és pórregében. Ez utóbbi műfajt a Muzáron későbbi számában megjelent kritikák nem minősítették negatívan, viszont regisztrálták, hogy a Képlaki Vilma által választott zsáner alacsonyabb, de mindenképpen lényeges pozíciót foglal el a műfaji hierarchiában.⁴³ Guzmics Izidor a szövegeket műfajuk miatt nem tartotta a folyóirat koncepciójába illeszkedőnek, míg vele ellentétben Szentmiklóssy Alajos örömmel fogadta, hogy velük az Élet és Literatúra a szélesebb néprétegek felé is nyit.⁴⁴

---

³⁹ vö. MERÉNYI 2000, 65.

⁴⁰ GULYÁS 2005, 211.

⁴¹ GULYÁS 2006, 502.

⁴² FÁBRI 1996, 32–33.

⁴³ GULYÁS 2006, 505–511, 523–541; vö.: [SZALAY László], XXXI. = [GUZMICS, KAZINCZY, KIS, SZALAY, SZENTMIKLÓSSY] 1833, 82–85.

⁴⁴ [GUZMICS Izidor], IV. = [GUZMICS, KAZINCZY, KIS, SZALAY, SZENTMIKLÓSSY] 1833 30–31; [SZENTMIKLÓSSY Alajos], XIII. = [GUZMICS,

Ahogy a fentebbiek során láthattuk Szemere Pál írói-kritikusi tevékenységében valódi módi volt a szerzői nevekkal való játék. Az általa alkalmazott gyakorlat leginkább a játékos megtevesztés kategóriájába sorolható be Brian McHale terminológiája alapján. Ezt láthattuk a *Remény* című szonett különböző szerzői azonosításokkal való továbbküldése során is, mellyel nem csak levelezőtársai ítéletét befolyásolta, hanem lehetővé tette a szonetról való kritikai diskurzus megindítását is. Az eset ugyanakkor rányomta bélyegét az 1820-as években meginduló, Kölcseyvel együtt szerkesztett folyóiratokra, az Élet és Literatúrára is, melyben egy témát eltérő szerzői azonosítással ellátott, különböző nézőpontot képviselő, egymással vitázó szövegeket ütköztettek. Szemere névjátékának tekinthető az általa választott Képlaki álnév is. Az önkanonizáció jegyében a névadással jól láthatóan elkülönítette egymástól Szemere Pált, a költőt és Képlaki Vilhelmet, a kritikust, akik különböző, de számára ugyanolyan fontos irodalmi szerepeket töltöttek be.

Rövidítésjegyzék

- ASSMANN 2004 – Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz, 2004.
- BOLDOGRÉTI VÍG [HORVÁT] 1817 – BOLDOGRÉTI VÍG László [HORVÁT István], *Néhány Magyar és Erdély országai születésű Külföldi Könyvnyomatókról a' XV-dik században.*, TudGyűjt, 1817/1, 71–77.
- CSELKÖVI [KÖLCSEY] 1827 – CSELKÖVI [KÖLCSEY Ferenc], [*Szemere szonettjeiről*], ÉLit, 1827/1, 275–281.
- FÁBRI 1996 – FÁBRI Anna, „*A szép tiltott táj felé*”: *A magyar ironóke története két századforduló között (1795–1905)*, [Bp.], Kortárs, 1996.
- FOUCAULT 2000 – Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?*, ford. ERŐS Ferenc, KICSÁK Lóránt = M. F., *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. SUTYÁK Tibor, Bp., Latin Betűk, 2000².
- GULYÁS 2005 – GULYÁS Judit, „*Én is élek még édes Ferim*”: *Adalékok egy 19. századi költő, meseíró, Szemere Krisztina életrajzához* = *Mindenes Gyűjtemény: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, II, szerk. GULYÁS Judit,

---

KAZINCZY, KIS, SZALAY, SZENTMIKLÓSSY] 1833, 43–44.; vö. [KAZINCZY Ferenc], VI. = [GUZMICS, KAZINCZY, KIS, SZALAY, SZENTMIKLÓSSY] 1833, 32–33.

- TÓTH Arnold, Bp., ELTE-BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 22), 191–248.
- GULYÁS 2006 – GULYÁS Judit, „...úgy kívánhat helyt Muzáronban mint a’ Galériákban a’ Breughel ördögös és boszorkányos bobóskodásai”: *A Muzáron, Élet és Literatura mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833) = Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*, szerk. EKLER Andrea, MIKOS Éva, VARGYAS Gábor, Bp., L’Harmattan, 2006 (Studia Ethologica Hungarica, 7), 497–547.
- [GUZMICS, KAZINCZY, KIS, SZALAY, SZENTMIKLÓSSY] 1833 – [GUZMICS Izidor, KAZINCZY Ferenc, KIS János, SZALAY László, SZENTMIKLÓSSY Alajos], *Muzáron. Harmadik kötet. Élet és Literatura. Rész XI–XIX. 1829. Pesten. Trattner’ és Károlyi’ betűjével. 12. r. 314. I./Muzáron. Negyedik kötet. Élet és Literatura. Rész XX–XXIX. 1829. Pesten. Trattner’ és Károlyi’ Betűjével. 12. r. 354. l.*, *Muzáron*, 1833/1, 28–98.
- GYAPAY 2007 – GYAPAY László, *Kölcsey titkos üzenete = Kolligátum: Tanulmányok a betvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 155–166.
- GYAPAY 2013 – GYAPAY László, *A bíró, a kertész és a kritikus: Metaforák Kölcsey kritikai írásaiban = Szín-játék-költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Kazalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Mária Zsuzsanna, Bp.–Nagyvárad, Partium–Protea Egyesület–reciti, 2013, 367–374.
- [HORVÁT, KÖLCSEY, KAZINCZY] 1827 – [HORVÁT István, KÖLCSEY Ferenc, KAZINCZY Ferenc], *X–XV. Szonettek*, *ÉLit* 1827, 262–275.
- KazLev* – KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., Akadémiai, 1927, XXIII, s. a. r. BERLASZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960, XXIV, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi, XXV, s. a. r. Soós István, Debrecen, Debreceni Egyetemi (Kazinczy Ferenc Összes Művei).
- KÖLCSEY 1833 – KÖLCSEY Ferenc, *A’ kritikáról*, *KrL*, 1833/2, 1–40.
- KÖLCSEY 2003 – KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások, I. (1808–1823)*, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).
- KÖLCSEY 2005 – KÖLCSEY Ferenc *Levelezés I. (1808–1818)*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).

- KÖLCSEY 2007 – KÖLCSEY Ferenc *Levelezés II, (1820–1831)*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2007 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).
- [KÖLCSEY, SZEMERE] 1826 – [KÖLCSEY Ferenc, SZEMERE Pál], [*Kritika és antikritika*], ÉLit, 1826/1, 174–183.
- KUNSZERY 1965 – KUNSZERY Gyula, *A magyar szonett kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1965 (Irodalomtörténeti Füzetek, 47).
- LABÁDI 2008 – LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Bp., L'Harmattan, 2008 (Ligatura).
- MERÉNYI 2000 – MERÉNYI Annamária, *A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében = A magyar irodalmi kánon a 19. században*, szerk. TAKÁTS József, Kijárat, Bp., 2000, 57–72.
- MCHALE 2011 – Brian MCHALE, „A Poet May Not Exist”: *Mock-Hoaxes and the Construction of National Identity = Faces of Anonymity: Anonymous and Pseudonymous Publication from the Sixteenth to the Twentieth Century*, ed. Robert J. GRIFFIN, New York, Palgrave, 2003, 236–245.
- ONDER 2003 – ONDER Csaba, *A klasszika virágai: anthologia, praetexta, narratíva*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2003 (Csokonai Könyvtár, 28).
- PAKU 20015 – Gillian PAKU, *Anonymity in the Eighteenth Century = Oxford Handbooks Online: Scholarly Research Reviews*, 2015. <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935338.001.0001/oxfordhb-9780199935338-e-37?rskkey=LZck8H&result=1> (2016. április 30.)
- Q. [SZEMERE] 1818 – Q [SZEMERE Pál], *Eredeti Magyar Románok I. Darab Palugyay Története. Pesten Eggenberger József boltjában. 1807., 1818/9, 67–70.*
- QUAIPELAQUIS [SZEMERE] 1819 – QUAIPELAQUIS [SZEMERE Pál], *Az ifjú Szűszöllők gyűlése a' nyelvek ügyében Mohács mezején. Egy (?) dramatizált (??) beszélgetés szabad jambusokban, felváltva 24 lantos (???) ódával. Az 1814-ik zavar időkhöz alkalmaztatva. Irta Czínke Ferentz (????), jádzottak (????) az Akadémiai Ifjúság Pesten, Aug. 8. 1819., TudGyűjt, 1819/8, 108–110.*
- ROGERS 2002 – Pat ROGERS, *Nameless Names: Pope, Curl, and the Uses of Anonymity*, *New Literary History*, 2002/2, 233–245.
- SZALAI 1980 – *Pennabórok: Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826*, s. a. r. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1980.
- [SZEMERE] 1827 – [SZEMERE Pál], *Ik-végzet igéinkben*, ÉLit, 1827/1, 68–81.
- SZEMERE 1890 – SZEMEREI SZEMERE Pál *munkái születése százados emlékünnepeinek alkalmából*, kiad. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin Társulat, 1890, I-III.

- THIMÁR 2007 – THIMÁR Attila, *A hagyomány folytatás híján: A tanítvány, Horvát István* = T. A., *Hős és áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*, Bp., Universitas, 2007 (Historia Litteraria, 22), 62–78.
- ZÁKÁNY TÓTH 2009 – ZÁKÁNY TÓTH Péter, *1826: Elkülönülő irodalmunk kezdetei: Megjelenik az Élet és Literatúra = A magyar irodalom története II: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007 (A Magyar Irodalom Története, 2), 153–168.

GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF*

Eötvös és Szemere vitája a börtönügyben¹

Szemere Bertalan és a centralisták a reformkor utolsó éveiben megfigyelhető szoros kapcsolatára már Ruzsoly József is felhívta a figyelmet.² A központosítók és a borsodi követ elveinek hasonlóságára pedig Varga János és Veliky János is utalt,³ majd 2012-ben a Századokban Fenyő István és jómagam is hosszabban érveltünk Szemere és a centralisták elvi közössége mellett.⁴ Tanulmányomban akkor hosszabban írtam Szemere és a központosítók politikai együttműködéséről is. A Pesti Hirlap átvételekor ugyanis a borsodi követ folyamatosan tájékoztatta a lap akkori szerkesztőjét, Szalay Lászlót a Pesti Hirlappal kapcsolatos, Pozsonyban hallott véleményekről, valamint a lap korábbi vezetőjének, Kossuthnak új publikációs lehetőség iránti harcának eredményeiről. Emellett korrektort és megyei levelezőket ajánlott Szalaynak, miközben még a lap kívánatos stílusára és a szerkesztés módjára vonatkozó tanácsokat is adott neki.⁵ A centralisták pedig Szemere pártegyesületesét sürgető beszédeire hivatkozva a későbbiekben maguk is többször kimondták, hogy az ellenzéknek egyesülnie kell.⁶

---

*A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének posztdoktori ösztöndíjasa.

¹ Konzulensemme, Gyapay Lászlóval egymás közötti beszélgetéseink során gyakran váltottunk szót Eötvös József korabeli politikusi megítéléséről. Laci figyelmét e tanulmányban egy olyan esetre szeretném felhívni, mikor is az 1843–44-es országgyűlésen az Eötvöshöz személyében és eszméiben egyaránt közel álló Szemere Bertalan nyilatkozott negatívan az író politikai ítélőképességéről.

² SZEMERE 1994, 24–33.

³ VARGA 1981, 180; VELIKY 1998, 12.

⁴ FENYŐ 2012; GÁBORI KOVÁCS 2012.

⁵ GÁBORI KOVÁCS 2012, 575–577.

⁶ GÁBORI KOVÁCS 2012, 580–583.

Kemény Zsigmond Wesselényi Miklóshoz címzett leveléből kiderül, hogy Szemere és a centralisták kapcsolata a kortársak előtt sem maradt titokban: „a’ Pesti Hirlap – mint látom – nem akadt ügyetlen kezek közé, noha koránt sem Kossuthéi. *Szalai* mellett munkatársak *Trefort*, *Eötvös*, *Lukács Moricz*, *Szemere Berties Pulszky*.”⁷ Kemény tehát csaknem egy hónappal a lap centralista kézre kerülése után is úgy tudta, hogy Szemere a Pesti Hirlap munkatársa. Mivel az erdélyi politikus ez idő tájt még nem állt kapcsolatban a centralistákkal, információi csakis közvetettek lehettek. Azt kell tehát gondolnunk, hogy Szemere és Szalayék szoros kapcsolata ismert tény volt a politikai elit berkeiben. Ezt megerősíti, hogy tudjuk, Wesselényi a kapott információt tudatta Deák Ferencsel is.⁸ A borsodi követ ugyanakkor publikálni nemigen kívánt a centralista lapban, valószínűleg azért, mert attól tartott, hogy ottani megjelenése után Kossuth ellenfeleként és a laptól való eltávolítása haszonélvezőjeként tartják majd számon.⁹ Egy nappal a Szalay szerkesztette első szám megjelenése előtt azonban börtönrendszerrel foglalkozó beszédének közlését kérte Szalaytól.¹⁰ A kérés pikantériáját az adta, hogy a szónoklatban Szemere a centralista csoport egyik tagjának, Eötvös Józsefnek a felsőházban a börtönrendszer átalakítása kapcsán tartott beszédének adatait kívánta cáfolni.

---

⁷ Kemény Zsigmond (a továbbiakban: Kemény) Wesselényi Miklóshoz (a továbbiakban: Wesselényi), 1844. júl. 26. = KEMÉNY 2007, 22–25.

⁸ „Hogy Kossuth kap-e hírlapra hírlapi szabadéket vagy nem, még bizonytalan; bár kapna, mert journalistikánk nagyon kezd parlagulni. Mit mondasz arra, hogy a gaz Landerer illő lakoltatás helyetti kármentesítésére, sőt jutalmazására Eötvös, Szemere, Pulszky, Lukács s Trefort léptek fel, a Pesti Hirlapot olvasottá s keresetté teendők.” (Wesselényi Deák Ferenchez, 1844. szept. 27. = WESSELÉNYI 1904, 307–309.)

⁹ GÁBORI KOVÁCS 2012, 575.

¹⁰ Szemere Bertalan (a továbbiakban: Szemere) Szalay Lászlóhoz (a továbbiakban: Szalay), 1844. júl. 3. = SZEMERE 1994, 28–29.

Eötvös a hazai börtönökben uralkodó tarthatatlan állapotokkal még Fejér megyei aljegyzősége idején, 1833–1834-ben szembesült.¹¹ Gángó Gábor Eötvös aljegyzőségéről írott tanulmányában rámutatott, hogy a későbbi centralista politikus hivatali idejére esett a Fejér megyei börtönreform, mely végül nem jutott el a megvalósítás fázisáig. A megye közgyűlése által kiküldött tömlőcjavító bizottság egyértelműen a hallgató rendszer mellett foglalt állást.¹² A Fejér megyei közgyűléssel szemben azonban a korabeli politikai elit a magányrendszer híve volt,¹³ míg Eötvös előbb 1838-ban megjelent *Vélemény a' fogházjavítás' ügyében, ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez*, majd Lukács Móriccral 1842-ben közösen publikált *Fogházjavítás* című műveiben a hallgató- és a magányrendszer sajátos keverékének bevezetését szorgalmazta.

A magányrendszer alapján véve az elítéltek magányos elzárását jelentette, melynek során az unatkozó fogvatartott kérhette, hogy cellájában dolgozhasson. A hallgató rendszerben az elítélteket csak éjszakára zárták el egyesével, napközben azonban egy közös teremben, kötelező jelleggel dolgoztak, ám beszélniük nem volt szabad egymással.¹⁴ Bár Gángó Gábor írásában erre nem tér ki, nyilvánvaló, hogy a Fejér megyei tömlőcjavító küldöttség javaslata a hallgatórendszer két legfontosabb ismervét is magán hordozta. A bizottság egyrészt „dolgozó ház”-at építtetett volna, melyben a rabokat „a csapó és szűrszabó mesterségre” kívánták fogni, másrészt pedig a tömlőcök számának szaporításával akarta elkerülni a rabok közötti összebeszélést. A beszélgetés tiltására a küldöttség érvelése szerint azért lett volna szükség, mert a gonoszabb rabok a tapasztalatlanabbakat további bűnelkövetési módokra tanították, és ezzel akadályozták az elítéltek javulását.¹⁵

---

¹¹ Eötvös hivatalát 1835. április 24-én hagyta el végleg, ám utoljára 1834. november 24–29-én jelent meg a törvénytársakban. (GÁNGÓ 2008, 53–56.)

¹²GÁNGÓ 2008, 56–57.

¹³ Ld. DEVESCOVI 2007, 138.

¹⁴ A magányrendszerről: MEZEY 1995, 22–24, 29–30. A hallgató rendszerről: MEZEY 1995, 23, 31–35.

¹⁵ Vö. GÁNGÓ 2008, 56–57.

Eötvös említett műveiben úgy vélte, Magyarországon a hallgató rendszert kellene bevezetni, ám az enyhébb büntetéssel sújtottakat, akiknek a börtönben töltendő ideje nem lenne elegendő a munkafolyamat betanulására, illetve az állandó munkavégzés megszokására, magánzárkában kellene tartani. Ugyancsak magányosan záratta volna el Eötvös a gyanúsítottakat is, az ítélet kihirdetése előtt.¹⁶ Borsod vármegye, Eötvös első börtönügyi röpiratának címzettje azonban a magányrendszert támogatta, ahogyan később az 1839–40-es országgyűlés által egységes büntető törvénykönyv kidolgozására kiküldött országos választmány is,¹⁷ melynek Eötvös – és Szalay – is tagja volt. Az 1843–44-es országgyűlés felsőtábláján ugyanakkor a főrendi ellenzék vezére, Batthyány Lajos Eötvös elképzelését pártolta,¹⁸ a főrendek azonban a magányrendszer mellett álltak, és végül az egész büntető törvénykönyv javaslatát visszavetették.¹⁹ Eötvös Szemere által cáfolt beszéde az 1844. április 17-i főrendi ülésen hangzott el, és a rendek börtönrendszer iránti második üzenetére reflektálva az üzenet által kívánt magányrendszer hátrányait – és ezzel párhuzamosan a hallgató rendszer előnyeit – igyekezett kidomborítani, főként statisztikai adatok felhasználásával.²⁰ Az Eötvös által felsorolt, a rabok között történt halálozásokat, súlyos megbetegedéseket, megőrüléseket, valamint a visszaesés eseteit taglaló adatok mind a hallgató rendszer hatékonnyabb voltára engednek következtetni. Ráadásul a centralista politikus statisztikái szerint testi fenytésre is inkább a magányrendszerben van szükség, és e szisztéma megvalósítása és fenntartása is többbe kerül, mint a hallgató rendszeré. Eötvös érvelése szerint a magányrendszer elterjedtsége is csökken.

Eötvös a magányrendszer hátrányainak bemutatása után meglepő módon mégis ennek bevezetését javasolja. Ha azonban megvizsgáljuk az általa felvázolt szisztéma leírását, láthatjuk, hogy az megegyezik az

---

¹⁶ EÖTVÖS 1838, 24–29; EÖTVÖS–LUKÁCS 1842, 267–270, 331–336.

¹⁷ DEVESCOVI 2007, 138. Az országos bizottság munkájára részletesen ld. MEZEY 2012, 434–439.

¹⁸ MEZEY 2013, 243.

¹⁹ FENYŐ 1997, 206.

²⁰ [n. n.] 1844a, 275–278. A beszédet ld. [n. n.] 1844a, 276–278. A törvényjavaslatot ld. [n. n.] 1844a, 275–276.

Eötvös által korábban is kívánt kevert rendezési formával. „Minden újonnan építendő törv.[ény]hatósági börtönre nézve én már most is törvény által a' magányrendszer építési formáját fogadnám el, – elfogadnám pedig azért; mivel végcélunk az levén, hogy minden nagyobb gonosztevők kerületi börtönökbe zárátván, a' törvényhatósági börtönök csak vádlottak 's rövidebb időre letartóztatottak elzárására fordítottassanak, – bármik legyenek is a' minta-börtön eredményei, a' törvényhatósági börtönökben minden esetre a' magányrendszernél célirányosabbat nem találhatunk. – A' vádlottakra nézve a' magányos elzárás minden czélszerű eljárásnak egyik főkelléke, a' rövidebb időre elzárt raboknál pedig csak igen kis mértékben mutatja azon káros következtéseket, mellyek a' magányrendszer ellen közönségesen felhozatnak. Mivel azonban jelenleg csak egy kerületi börtön építettvén, – a' törvényhozási börtönök még hosszabb időre elzárt rabok letartóztatására is fordittatnának, 's minekutána a' rendszer kiegészítése esetében is a' megyei fogházakban a' letartóztatás ideje egy évre terjed, 's tudunk nem lehet, nem fogja e' tapasztalás, mint külföldön, ugy nálunk is azt mutatni, hogy a' magányelzárás már az első évben is káros következtéseket szül; én a' törv.[ény]hatósági börtönök mellé közös dolgozó termeket kívánok építtetni a' végett, hogy azokban a' hosszabb időre elzárt rabokra, 's azokra nézve, hol azt a' középponti biztosság szükségesnek látandja; – enyhítésül közös munka használtassék.”²¹ Eötvös tehát a vádlottakat és a rövid ideig tartó szabadságvesztéssel sújtottakat korábbi elképzelésével megegyező módon, a magányrendszernek megfelelően zárná el, méghozzá a „nagyobb gonosztevők”-től távol, a törvényhatósági börtönökben. A komolyabb büntetéssel sújtottakat pedig a kerületi börtönökben tartaná fogva. Mivel azonban a rendek egyelőre csak egy kerületi börtönt terveznek építeni, Eötvös a törvényhatósági börtönök mellé emeltetne dologházakat, ahol a hosszabb időre elzárt rabok közösen dolgoznának. Eötvös tehát az adott pillanatban a törvényhatósági-, később pedig a kerületi börtönökben fogva tartott, hosszú börtönbüntetéssel sújtottakat a hallgatórendszer körülményeinek megfelelően zárná el.

---

²¹ [n. n.] 1844a, 278.

Szemere már 1844. június 1-jén kelt levelében közölte Szalayval az Eötvössel kapcsolatos szándékát: „Eötvöst is meg kell mosnom – de tiszta vízzel, [...] mivel Eötvösnek, mint lelkismeretes írónak és törv[ény]hozónak s mint tekintélynek, egy folyóiratkából nem leendett szabad critica nélkül hirtelen el az adatokat.”²² A borsodi követ a vita szükségességét jól láthatóan az Eötvös által átvett adatok kritikátlan felhasználásával indokolta, és beszédében is részben a kritikai szemléletmód hiányával okolta meg. Szemere szerint ugyanis az író-politikus nem vette figyelembe, hogy a forrásul szolgáló írás a hallgató rendszer hívei által közreadott statisztikákat összegezte, ami kérdésessé tette e számok hitelességét.²³ Főleg, mivel a hallgató- illetve a magánrendszer „védői közt olly dühvel foly a’ vita, hogy Amerikában a’ felek hamis adattáblák’ közlésével vádolják egymást”. Franciaországban pedig „a’ pártok küzdése olly szenvedélyes lőn, hogy a’ világos számoknak sem hisznek, hogy ugyanazon büntetési statiszticából hazudtolják meg egymást”. Eötvös továbbá a hallgató rendszerrel kapcsolatos adatokat nem minden esetben közölte, és Szemere úgy látta, hogy ennek köszönhetően a centralista politikus a maga által preferált rendszerről festett előnyösebb képet. A borsodi követ ugyanakkor úgy vélte, hogy Eötvös a hallgató rendszerre vonatkozó adatokat „csak azért nem sorolta elő, mert száraz adatokkal könnyű unalmassá” válni. Szemere itt olvasható állítása szerint nem tételezett fel szándékos ferdítést Eötvösről, ám a kritikai szemléletmód alkalmazását számon kérte rajta. Főleg, mivel a statisztika „a’ közvélemény’ megtévesztésére veszedelmesebb eszköz az elvek’ vitáinál; mert az elvek mindenki értelmének bírálata alá esnek, de a’ számokat vagy el kell hinni, vagy el kell vetni; s’ hogy higgyen el a’ közönség olly adatokat, mellyeknek forrásait nem ismeri? azonban viszont, hogy vesse vissza az adatokat, ha azok jeles férfiú által soroltatnak elő, s’ a’ közönségnek ellenkező adatai nincsenek”. Szemere tehát rámutatott az adatok ismertetőjének felelősségére, és jelezte is, hogy szerinte Eötvös ennek a felelősségnek nem tudott megfelelni. A beszéd egyes későbbi részeiben azonban a borsodi politikus nyilvánvalóan kétségbe vonta Eötvös jó szándékát.

---

²² Szemere Szalayhoz, 1844. jún. 1. = SZEMERE 1994, 26–28.

²³ FAUCHER 1844.

Szemere szerint ugyanis Eötvös „kiírtó háborút kezdett a’ magányrendszer ellen, minden tulajdont [értsd: jó tulajdonságot – G. K. J.] megtagadott tőle”. Az őriületre vonatkozó adatok felsorolásakor pedig Szemere kifejtette, hogy ilyen esetek nem csupán a magányrendszer-nél, hanem a hallgató rendszer-nél, sőt az éppen fennálló szisztémánál is előfordulnak, ráadásul „látjuk, hogy vannak magányrendszerü fogházak, mellyekben a’ tébolyodásnak soha még csak szele sem jelentkezett”. Ezt követően pedig nyilvánvalóan Eötvös beszédére utalva tette fel a kérdést, hogy „ugyan őszinteség volt e’ csak a’ magányrendszer-nél mutatkozott örülesi eseteket hordani fel”. A szónoklat Eötvös beszédét taglaló részének vége felé pedig a borsodi követ ismét csak azt jegyezte meg, hogy „ama’ főrendi tag által felhordott adatok nem egészen hitelesek ’s összeállításuk nem igazságosak”. Ugyancsak szándékos ferdítést sugall a szónok, mikor arra hívja fel a figyelmet, hogy Eötvös véleménye szerint a különböző éghajlati viszonyok között élő népek börtöneiben eltérő a fogva tartott elítéltek halálozási, megbetegedési, stb. aránya. A centralista politikus a statisztikai adatok idézésekor ugyanis megállapítása ellenére különböző országok adatai közül válogatta össze az állítása alátámasztására saját maga szerint megfelelőket. Mindemellett Szemere azt állítja, hogy az Eötvös által idézett számok szerint a magányrendszerből nem is kerül vissza annyi elítélt a társadalomba, mint ahányan később visszaesőkké válnak: „sok csodát lehetőnek tartok, mindazáltal mégsem tudom megmagyarázni magamnak azon állított ’s adatokkal bizonyított tüneményt, hogy a’ magányrendszer-nél ugyan minden második rab beteg, rakásra halnak, egymásután örülnek, irtózatos kintől gyötretnek, és mégis míg az enyhébb hallgatórendszer-nél 100ból 13 visszaeső, a’ magányrendszer-nél 100tól 66 visszaeső van. – Mondom én, az okoskodást nem tudom érteni, én e’ tüneményt nem tudom megfejtteni.” A beszéd egyes részeiben tehát Szemere Eötvös kritikai érzékének hiányosságával, más szakaszaiban pedig elfogultságból adódó szándékos ferdítéssel magyarázta a szerinte helytelen adatok ismertetését.²⁴ Nem lehet tud-

---

²⁴ [n. n.] 1844c, 452–455. A lap még Kossuth által szerkesztett június 30-i számában is megemlékezett röviden a június 26-i kerületi ülésről, ám

ni, hogy maga a borsodi politikus a felkínált lehetőségek közül melyiket tartotta valószínűbbnek, ám az általa adott magyarázatok közül mindkettő alkalmas lehetett arra, hogy csökkentse Eötvös politikai hitelét a közvélemény előtt. Főleg mivel Szemere beszédében igyekezett tekintettel lenni az általa Eötvösön számon kért kritikai kritériumokra.

Fentebb láthattuk, hogy Szalay tudott Szemere Eötvössel kapcsolatos szándékáról, ám a centralisták egymás közötti levelezése arról árulkodik, hogy ezt az értesülését társaival nem osztotta meg. Trefort Ágoston ugyanis 1844. június 26-án Szalayhoz intézett levelében írta: „Szemere Bertti [...] hosszú statistikai adatokkal nagyon megspékelt beszédben czafolatá a' mai ülésben Pepit [Eötvös Józsefet – G. K. J.] a' halgató rendszer bajnokát”.²⁵ Ugyanerről az eseményről Csengery Antal egy nappal később tájékoztatta Szalayt: „Tegnap ülésben [...] a főrendek börtönügyi második izenete volt tanácskozás alatt. Szemere Eötvösnek a magány rendszert ostromlott adatait, mik a főrendi tudósítások közt megjelentek a Hirlapban is, hosszason cáfolá, s e tárgyban beszédét egészen kidolgozva átadandja.”²⁶ Treforttal ellentétben Csengery nem háborodott fel Szemere lépésén, ami arra enged következtetni, hogy az országgyűlési tudósítások szerkesztője nem tudott Szemere és a centralisták szoros kapcsolatáról, azaz Csengery ekkor még nem lehetett teljességgel tisztában a lap belső ügyeivel. Tudatta ugyanakkor Szalayval, hogy az Eötvöst cáfoló beszédet Szemere ki kívánta adatni a centralista lapban. A szónoklat csonkítás és taglaló jegyzetek nélkül jelent meg a Pesti Hirlapban,²⁷ ami arra utal, hogy a szerkesztő nem zárkózott el a centralisták álláspontjától eltérő vélemények közlésétől sem. Igaz, ehhez a kiadandó textusnak vélhetően az ellenzék valamelyik prominens személyiségétől kellett származnia. Ezt valószínűsíti, hogy Zsoldos Ignác veszprémi követ szintén Eötvös börtönrendszerre vonatkozó adatait cáfoló

Szemere szónoklatáról és Zsoldos Ignác lentebb említett beszédéről nem ejtett szót. [n. n.] 1844b, 447.

²⁵ Trefort Ágoston Szalayhoz, 1844. jún. 26. = OSZK Kézirattár, Levelestár.

²⁶ Csengery Antal Szalayhoz, 1844. jún. 27. = OSZK Kézirattár, Levelestár.

²⁷ Szemere beszéde teljességének ellenőrzését a későbbi kiadás tette lehetővé: SZEMERE1894.

beszédét a lap nem közölte. Igaz azt sem tudjuk, hogy Zsoldos kérte-e egyáltalán a centralistáktól szónoklata publikálását. Szemere beszédének kiadásában ugyanis a borsodi politikus erre vonatkozó óhaja is komoly szerepet játszhatott.

Zsoldos egyébként nem minősítette Eötvösnek a statisztikák összeválogatása során mutatott eljárását, csupán annyit jegyzett meg, hogy az író-politikus által „felhozott adatok, azon kútfőkben, melyekből merítettek, mind úgy foglaltatnak ugyan, miképp idéztettek, de magok azon kútfők részint alaptalanok, részint ellenkező hiteles adatok által megczáfolhatók”.²⁸ Illetve, hogy Zsoldos „a számokból okoskodást csalhatatlannak nem” tartotta, mivel tudta, hogy a körülményektől „mily sok, s majd legtöbb függ”.²⁹ Az Eötvös idézte számok hitelességének kétségbe vonása, valamint a körülmények fokozottabb figyelembe vétele követelményének említése azonban szintén az Eötvös kritikai szemléletmódjában megmutatkozó hiányosságokra kívánhattak rámutatni.

Az Eötvös ítélőképességét és kritikai érzékét érintő vád jelentősen ronthatta az író-politikus megítélését, és talán ez az eset is közrejátszhatott abban, hogy a későbbiekben Eötvös politikai ellenfelei előszeretettel hivatkoztak naivitására. A Budapesti Híradó egyik cikkírója szerint például az író „néha némi költői lebkéséggel szokott a tárgyak felületén elsikamlani”, ami miatt egyes cikkei „kissé felületes fogással [értsd: felfogással – G. K. J.] iratvák”.³⁰ Ugyane lap szerkesztője, Dessewffy Emil a centralizációról folyó vita során pedig hosszan érvelt amellett, hogy Eötvös félreismerte az ellenzékiet, pedig, mint Dessewffy írta: „[p]olitikával foglalatoskodó embernek, bizonyos idylli, arcadiái, oda engedéstől, könnyen hívóségtől, naivságtól egészen menten kell magát tudni tartani, ha keserűen csalatkozni és csalattatni nem akar.”³¹

---

²⁸ ZSOLDOS1894, 5.

²⁹ ZSOLDOS1894, 6.

³⁰ B 1844, 243.

³¹ D [DESSEWFFY] 1845, 17.

Rövidítésjegyzék

- B 1844 – B, *Válasz a P. Hirlapnak*, BH, 1844. okt. 4., 243.
- D [DESSEWFFY] 1845 – D [DESSEWFFY Emil], *A Pesti Hirlap legújabb vallomásai II*, BH, 1845. júl. 8., 17.
- DEVESCOVI 2007 – DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József (1813–1871)*, Pozsony, Kalligram, 2007 (Magyarok Emlékezete).
- EÖTVÖS 1838 – EÖTVÖS József, *Vélemény a' fogházjavítás' ügyében, ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez*, Pest, Heckenast, 1838.
- EÖTVÖS–LUKÁCS 1842 – EÖTVÖS József, LUKÁCS Móricz, *Fogházjavítás*, Pest, Heckenast, 1842.
- FAUCHER 1844 – LÉON FAUCHER, *Du projet de loisur la réforme des prisons*, *Revue des Deux Mondes*, 1844/5, 373–408.
- FENYŐ 1997 – FENYŐ István, *A centralisták: Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*, Bp., Argumentum, 1997.
- FENYŐ 2012 – FENYŐ István, *Szemere Bertalan és a centralisták a reformkorban*, *Száz*, 2012/3, 509–516.
- GÁBORI KOVÁCS 2012 – GÁBORI KOVÁCS József, *A centralisták szerepe az ellenzék egységesítésében*, *Száz*, 2012/3, 563–607.
- GÁNGÓ 2008 – GÁNGÓ Gábor, *A megye aljegyzője: Báró Eötvös József Fejér megyei hivatala, 1833–1835*, *Száz*, 2008/1, 49–61.
- KEMÉNY 2007 – KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, kiad. PINTÉR Borbála, Bp., Balassi–ELTE, 2007.
- KOVÁCS 1894 – *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, szerk., kiad. KOVÁCS Ferencz, Bp., Franklin, 1894, V.
- MEZEY 1995 – MEZEY Barna, *A magyar polgári börtönügy kezdetei*, Bp., Osiris–Századvég, 1995.
- MEZEY 2012 – MEZEY Barna, *A fenyítőházak forradalma: A modern büntetés-végrehajtás alapvetése Európában*, Bp., Gondolat, 2012.
- MEZEY 2013 – MEZEY Barna, *Eötvös József és a magyar börtönügyi terminológia = A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra: Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*, szerk. GÁNGÓ Gábor, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 229–243.
- SZEMERE 1894 – SZEMERE Bertalan, [c. n.] = KOVÁCS 1894, 14–32.
- SZEMERE 1994 – SZEMERE Bertalan *Levelei Szalay Lászlóhoz*, bev., kiad. RUSZOLY József, *Dimenziók: Felső-Magyarországi Szemle*, 1994/2, 24–33.

- VARGA 1981 – VARGA János, *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843)*, Somogy megye múltjából: Levéltári Évkönyv, 12(1981), 155–195.
- VELIKY 1998 – VELIKY János, *Eötvös József*, Bp., Új Mandátum, 1998 (Magyar Szabadelvűek).
- WESSELÉNYI 1904 –B. WESSELÉNYI Miklós *Levelei Deák Ferenczhez 1841–1850: Első Közlemény*, kiad. Dr. FERENCZI Zoltán, TT, 1904, 292–320 [Különnyomat].
- ZSOLDOS 1894 – ZSOLDOS Ignác, [c. n.] =KOVÁCS 1894, 5–14.
- [n. n.] 1844a – [n. n.], [c. n.], PH, 1844. ápr. 25., 346. sz., 275–278.
- [n. n.] 1844b – [n. n.], [c. n.], PH, 1844. jún. 30., 365. sz., 447.
- [n. n.] 1844c – [n. n.], 215. *Kerületi ülés, június' 26-án.*, PH, 1844. júl. 4., 366. sz., 452–455.

GARADNAI ERIKA – MARTIS ZSOMBOR

**A mesterség fogásai
(Esettanulmány Sámbar Mátyás Egy vén bial
orrára való karika és Czeglédi István Idős Noé
becsületét oltalmazó Japhetke című könyvéről)**

A kora újkori magyarországi vallási polémiák közismert jellegzetessége, hogy az egymással vitázó, ellenkező felekezeten lévő szerzők a szövegben létrehozható minden eszközzel cáfolják ellenfelük állításait. Jellemző a vitapartner személyének és szövegének nevetségessé tétele, érvrendszerének, szövegalkotási módjának kifigurázása. Az iratokban sokszor tetten érhető a szóbeli viták hangulata, érvelésének stílusa, amivel nem csak a teológiailag művelt közönséget, hanem a tágabb értelemben vett gyülekezetet is megszólítják a szerzők. A hitvita fontos műfaji sajátossága a polifonikusság, amely lehetővé teszi, hogy a szöveg egyszerre több befogadói réteget – a vitaellenfelet, a patrónust, illetve a gyülekezetet – is megszólítson. E többszólamúság a szövegek nagyfokú komponáltságát teszi szükségessé, ami miatt az iratok különböző nyelvi kompetenciákat és műveltséganyagot mozgatnak.¹ Különösen érvényesült a hitviták szövegeinek nyelvi gazdagsága az 1660-as években a felső-magyarországi régióban zajló szóbeli és írásbeli összecsapásokban. Ennek egyik példája a *kassai hitvita*,² amely 1663–1669 között zajlott, de a szakirodalom a polémia részének tekinti Czeglédi István 1675-ben kiadott *Sion vára* (Patak–Kolozsvár, 1675) című posztumusz iratát is.³

---

¹ THIMAR 1999, 114–127.

² HELTAI–MARTIS 2013, 15–29.

³ RMK I, 1187.

A *kassai hitvita* nyitó irata a *Barátsági dorgálás* (Kassa, 1663) című munka,⁴ amelyben a kassai lelkész, Czeglédi István Pázmány Péter *Bizonyos okok* (Pozsony, 1631, 1640) című művére írt feleletet.⁵ E terjedelmes, 561 lapos munka Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc katolizálására írt prédikatori feddés volt. Mindezek mellett a könyv alapvetően a felső-magyarországi térségben folyó jezsuita térítés ellen íródott. Nem meglepő, hogy hamar válasziratot is nyert. Sámbar Mátyás jezsuita páter 1664 első hónapjaiban jelentette meg szerzői név nélkül a mintegy 8 folio terjedelmű *Egy vén bial orrára való karika* (Kassa, 1664) című munkáját.⁶ Erre nagyon gyorsan válaszolt Czeglédi István az *Idős Noé becsületit oltalmazó Japhetke* (Kassa, 1664) című könyvével.⁷ A következőkben ez utóbbi két munkát szeretnénk röviden vizsgálni. Célunk, hogy bemutassuk, milyen szövegjátékot tud eredményezni egy óvatlan, gúnyos megjegyzés, amellyel a jezsuita szerző a kassai prédikátor szövegét és személyét minősítette. A vitairat létrehozása ugyanis komoly felkészültséget kívánt meg a polémiába bocsátkozó szerzőktől, saját disputáló mesterségük minden szakmai fogását ismerniük kellett. Tudásuk, a hit dolgaiban való jártasságuk mércéje pedig a szöveg volt.

Sámbar Mátyás irata az *Egy Vén bial orrára való karika* címadásának oka, hogy Czeglédi a *Barátsági dorgálás* 92. lapján Pázmány értesülését cáfolva kijelenti: „[m]ég a külső Mesterségben is, gyakorlatlan volt, Pápista Mestered, mert a Bialnak orránál fogva vezetetését toszta elődben, honnan könnyű volt volna által látnod, hogy annak a Paternek nem sok olaja volt lámpásában, mert Magyar Országban nem hordozzák orránál fogva a Bialt.”⁸ Czeglédi megkülönbözteti a külső mesterségeket (céhes mesterségek) a saját, prédikatori, hitvitázó tudományától. Hiszen egy teológiai vitairat létrehozása a lelkész mesterségbeli felkészültségéről, disputáló tehetségéről is árulkodik. A hitvédelmi szövegek megalkotása során a kassai prédikátor saját tudását kifejezetten azzal érzékeltette, hogy

---

⁴ RMNy 3080.

⁵ RMNy 1511; RMNy 1847.

⁶ RMNy 3155. Szövegét közli Gyárfás Tihamér: *Batthyáneum* 1913, 83–87.

⁷ RMNy 3149.

⁸ RMNy 3080, F_{6a}–F_{6b}.

a katolikus tanokat katolikus szerzőktől vett citátumokkal cáfolta meg, így művében olyan szerzőkre támaszkodott, akik a katolikus olvasók számára is szövegtekintélynek számítottak.⁹ Ez a vitamódszertani fogás komoly tekintélyt szerzett magának a kassai prédikátornak is hitbéli kortársai előtt.¹⁰ Nem úgy katolikus vitaellenfeleinél, akik érvelését, szövegpéldáit hamis „konzekvenciázásnak” titulálták. Így tett az *Egy Vén bial* könyv jezsuita szerzője is. A katolikus gúnyiratban Sámbar a mű elejétől a végéig a vén bivaly (bial) azaz Czeglédi István bolondságait igyekszik cáfolni, akinek orrába, hogy megbabolázza, a Szentírásból vett öt vaskarikát illeszt. A gúnyirat egyik fő célja, hogy Czeglédi hitvitázó mesteriségét, prédikátori tekintélyét aláassa, hiszen Sámbar érvelése szerint csak azért tűnik oly bölcsnek a kassai lelkész, mert még senki nem írt feleletet munkáira: „azért senki eddig ezen bialnak az orrára nem vetette bolondságát, attul láttatott ő magának ily bölcsnek. De vessük csak az orrára bolondságát.”¹¹ A vitairat fő részében Sámbar Czeglédi *Barátságai dorgálásának* öt bolondságát (vitamódszertani hibáját) mutatja ki paragrafusokba szedve: „1. §. Czeglédi a katolikus theologusok mondásainak hamis értelmet tulajdonit. 2. §. Ha egy-egy theologus valamit mond, az nem az egész katli. egyház tanítása. 3. §. Czeglédi azt bizonyítja, amit senki sem tagad. 4. §. Másokat hamisan vádol. 5. §. A Miatyánk igazi értelmét is elcsavarja.”¹²

Mint látható, a jezsuita szerző Czeglédi iratának egy kiragadott mondatára építi fel válasziratának szóképeit. Mindamellet, hogy a szöveg Czeglédit a vén bivallyal azonosítja, megjelennek még a „vén Czap”, az „agg szerszám” és a „műszeres uram” gúnyos elnevezések is, s a vitairatot a következő sorokkal zárja: „[l]ád Műszeres uram, a *Nyolc okokat* mely oktanul csiszolod. Ha azért ezeket meghamisítván a karikát az orrodból kirázod, azon bialos orrodra vastagabb karikát menten találunk.”¹³ E gúnynevek tovább bővítik a szöveg értelmezési terét. Sámbar ezekkel a szóképekkel vén herélt

---

⁹ HELTAI 2004, 678.

¹⁰ GARADNAI 2014, 170.

¹¹ *Batthyáneum* 1913, 83.

¹² *Batthyáneum* 1913, 81.

¹³ *Batthyáneum* 1913, 87.

bakként, használhatatlan, eszét vesztett öregemberként; valamint rosszul dolgozó mesteremberként ábrázolja Czeglédit. A kassai prédikátor szövegalkotási módját, illetve Pázmány szövegének megcáfolását, a szöveggel való munkáját pedig csiszolásnak nevezi a jezsuita páter.

A rövid terjedelmű gúnyíratra Czeglédi egy hosszabb, alaposan kidolgozott, dialógus formában megírt szöveggel válaszolt. Az *Idős Noé becsületét oltalmazó Japhetke* könyv Czeglédi egyik legolvasmányosabb, legjátékosabb műve. A biblikus nyelvhasználat a kassai lelkész egyéb munkáihoz képest kevésbé uralja a szöveget. A teologizálás mellett nagyobb teret nyer a szöveg játékossága, fabulák, történetek, szólások szerepeltetése, amivel a jezsuita vitairatot és a katolikus papokat teszi nevetségessé a kassai lelkész. Gyárfás Tihamér külön nyelvtörténeti közleményben gyűjtötte össze Czeglédinek az *Idős Noé* iratban található „fabuláit”.¹⁴ Czeglédi a történetek forrását csak az első három esetben adta meg, egyébként a korszak művelődésében ismert, vagy népszerű fabulákat építette a szövegbe. E szokatlan, az utókor számára különösen értékes írói leleményességre vitaellenfelei rosszállóan reagáltak. Csernátfalvi István, aki Kiss Imre jezsuita professzora helyett válaszolt az iratra, a következő sorokkal utalt a szokatlan munkára: „a mocskos szokot félre tészem, noha okot attól nekem is hogy föl-háborottam volna az én Professorom böcsületi mellett: sok hijában való fabulákkal, és példa beszédekkel (mégis Cálvinista Praedikánsok csak szent irással bizonyítanak) az mit te a Japhetke könyvecskében cselekszel, a papirosat nem töltöm.”¹⁵

A Csernátfalvi által elítélt fabulás beszéd használatának oka minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy az *Idős Noé* könyv dialógusában a kisgyermek Czeglédi Palkó, az iskola Praeceptorja és maga Czeglédi beszélget az *Egy Vén bial* könyv karikáiról, azaz tartalmáról. A szöveg egy nagyon is valóságosnak tűnő hétköznapi eseményt ábrázol: Czeglédi Palkó az iskolában hallja a „Bialos könyvről”, és a Praeceptor segítségével beszámol apjának a hallottakról. Mindez

---

¹⁴ GYÁRFÁS 1912, 269–272.

¹⁵ RMNy 3148. Szövegét közli GYÁRFÁS Tihamér: *Batthyáneum* 1913, 93–108, 94.

a polemikus munka által ábrázolt fiktív jelenet azt is érzékelteti, hogy milyen társadalmi visszhangja lehetett a hitvitáknak, és hogy milyen jelentős közéleti eseménynek számítottak a felekezetek csatái. A színpadias jelenet iskoladrámákat idéző beszédhelyzetet mutat be, amelyben a kisgyermek kérdéseire válaszol az atya. Mindehhez a beszédhelyzethez nagyon is illenek a Palkó számára jobban érthető fabulák, szólások-mondások és szövegjáték. Czeglédi fabulái és köznyelvi szófordulatai a korabeli hitvita-olvasókról is tanúskodnak, egészen pontosan arról, hogy milyen olvasókat feltételezett művének a kassai lelkész. A szerepjáték által lehetővé tett atyai tanító hang „oktatja” Palkót, az olvasókat és persze a vitaellenfelet is. Mindezen megszólítottak köréből kiemelhetőek a kassai céhek és mesteremberek, polgárok. Czeglédi jó érzékkel, a jezsuita gúnyirat fentebb idézett szóképe nyomán kihasználja a lehetőséget a céhesek személyesebb hangvételű megszólítására, illetve a vitában való szerepeltetésére. Könyve előszavában visszacsatol Sámbar gúnyiratának szóhasználatához, s válaszol a „műszeres uram” elnevezésre: „[k]érvén azon alázatos lélekkel őkegyelmét, tartsa a *Czeglédi Palkó* indíttatásából íratott e kis könyvecskét nagy Bástyája gyanánt a Nyolc okokra való feleletemnek; mely vissza is pattantá a por nélkül való elfáradott haszontalan golyóbisát, a Czejt-házbúl szurkosan kikölt *műszeresi* leleménynek.”¹⁶ A „műszeres uram” elnevezés adja a lehetőséget, hogy puskapor nélküli golyóbisnak, a cejt házból, azaz fegyverraktárból kijövő „műszeresi leleménynek” titulálja a jezsuita iratot, amely hiába ostromolta a *Barútsági dorgálást*. Az ajánlásban lévő szöveg előrevetíti a vitairat egyik meghatározó elemét, a mesterségek és mesteremberek vitában való szerepeltetését. Erre a katolikus gúnyirat szövege adja a lehetőséget, hiszen a „karika-csinálás” külön „külső mesterséget” kíván. Czeglédi összesen kilenc mesterséget, illetve kassai céhet említ (borbélyok, zszindelyezők, ácok, esztergályosok, kovácsok, kötelesek, halászok, posztó-metők, szabók), melyek kenyerét a jezsuita páter azzal vette el, hogy ő maga is karikát készít a bivaly orrába. Szellemes leírásai mind a jezsuita gúnyirat élcélődését folytatják, egyúttal rámutatnak a jezsuita szerző

---

¹⁶ RMNy 3149, A₁b.

szövegének hibáira, mesterségbeli tudatlanságára. Az első, céheket szerepeltető párbeszédés szövegrészt érdemes hosszabban idézni, hogy érzékelhető legyen, hogyan teszi nevetség tárgyává vitaellenfele iratának bivaly karika allegóriáját: „**9. Praecept.** Semmi hiba nincs uram benne. Sőt én többekkel is megszerzem. Mert az a *jezsuita*, kegyelmedet így is mardosta, hogy *Karikát úd a kegyelmed orrára. Felelet.* 10. S nem érte feljebb? Pedig még hála Istennek, nem tött *Oculárt* reá! Mert az élesen látó szemek, még most affélet nem kívánnak. Mindazáltal úgy motozzon az *orrom* környül, ki tudja azt kezdik néki mondani: *Kacsod varga!* Mi vagyon a mindenhatónak, *orrában való füstü*, s hamar megemésztheti ütét! *Nékem is orromban vagyon még az Istennek lelke*, s nem engedem a tájon pepecslését! Oda menjen azért, *kikének orrok vagyon, de nem szagolhatnak.* 11. Mi haszna azonban, ha csak derekát rontja meg a kígyónak, s fejét ütetlen hagyja? Hiszen talál ő sebgyógyító füvet, mind addig csúsz mász! Feljebb még az *orromnál az elmém*, melyet míg ki nem írt, hiában való minden szörpizskálása e Tudatlan Borbélynak az *orrom* környül! Csuda dolog! Céhet sem követett, s mégis fejet mos! Vonjátok le keresztyén borbélyok rula a Céh mesterséget! Vagy szedjétek jól ki az *orrában* való szórt! 12. *Karikát* emlegetet? Meg kellett azt fúrni, ha orromra applicalta, mert másképpen odalött *karikája*, hanem ha jól megszegezte. Vér volt pedig még a *Bial orrába*, s nem könnyen engedhete a sebhető szeget.”¹⁷ A borbélyokat iratának több pontján is említi: „56. Leveté mindazáltal kámzsáját a jezsuita, s elugrék mellőle. Mert *Pánigarola* azt vitatá: nem *kell senkinek maga felől ezt állatni, hogy ő a Krisztus vére által idvezүүл.* Ő pedig az *idvezүүлésből igazulást*, a *Krisztus véreből malasztot*, az *Énből közönségességet* csinált. (Különböznek ezek *Domine Frater!*) Nyilván a faképnél hagyta a *subjecta materiát!* Az hogy: a vaknak fülét akarja megfúrni, s a siketnek szemgyógyító irtet ad! Itt is zörgeti a borbélyok szelencéjét! Puff, puff, puff az hátán!”¹⁸

A borbélyok mellett – reagálva a jezsuita szöveg címében szerepeltetett bibliai passzusra – megszólítja a zsindelezőket, ácsokat és esztergályosokat is: „15. Az említett helybül *Karikát* nem fúrhatott.

¹⁷ RMNy 3149, A_{4a}–A_{5a}.

¹⁸ RMNy 3149, C_{4b}–C_{5a}.

Mert noha mind fúrót, kalapácsot tart az a Rend, de az ácsoké a karikának mesterséges csinálása nem övé. Itt is elvötte kenyereket a zsidilyezőknek. És így: mind a jámbor *Borbély* céhet, s mind az *Ácsok* társaságát magára haragította, *Karikát* fétyélvén bárdolatlan szekercéjével. Az *Esztergyósoknak* is volna ehhez közök, ők is bár oltalmazzák itt zsíros falatjokat.¹⁹ Czeglédi több helyen is rámutat a jezsuita szöveg érvelési hibáira, melyekkel egy-egy céh mesterségét vette el. Így kerülnek megszólításra a kovácsok és kötelesek is: „21. Néki fog talán *hibás elméje* lenni! Mert nem emlékezik reá, hogy a megcáfoltatott *Pázmány* írása, nem szól *megdühödött* Bialról, hanem csak *Bialról*. *Hordozás* vagyon *Pázmánynál*, ő pedig csak *dühöd* korában akasztja neki a kötelet. Próbálja meg, *megdühödését a Bialnak!* Ne rejtse el ezt is: hogy *erős kötéllel megtekerte, s vele bír!* Nem eszem aznap, csak sírok! Vétett is a mesteremberek ellen, mert a pörölyt s fúvót kikapta a Vasbul munkálkodó emberek kezébül, elvötte a *kötelet* a kötelesektül; melyért pöröly hagyigálást, s még *kötél* ajándékozást is érdemel. Hat féle Mesterembereket tréfálván már meg.”²⁰ A prédikátor szerint a jezsuita munka címében idézett bibliai helyen lévő héber szó jelentése nem karika, hanem horgog. Mindezen tévedés nyomán pedig Sámbar a kassai halászokat is megsértette: „16. *Circulus* vagyon a *Vulgátában*, de nem találja a célt, mert e zsidó szó: *Káki* (*Kák*) *hamum meum* horgot, nem karikát jelent. Méltán is, mert ki látta, hogy *karikát* biggyessenek ember *orrára*, s úgy vonják hátra, mint itt szól Isten! Az *Horg* cselekszi azt. *Horgot* kellett volna azért említeni, nem karikát. De úgyis vétett a kassai halászok ellen, hogy horgászni indult. Dandia legyen hát az a *Halász*, ki néki Pénteken, még pénzért is, szép halat ad! Ihol már négy céhnek ellensége!”²¹

A jezsuita szöveg hibás érvelésére, szerzőjének mesterségbeli hiányosságaira, vitamódszertani hibáira mutat rá a „posztó-metők” céhének szerepeltetése, hiszen a kis gúnyirat – már csak terjedelmi okok miatt is – nem tárgyalta minden pontját a megtámadott *Barátság*

¹⁹ RMNy 3149, A₅b–A₆a.

²⁰ RMNy 3149, A₇b–A₈a.

²¹ RMNy 3149, A₆a. E szövegrész kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a Káldi-féle katolikus Biblia, melyet a jezsuita szöveg írója is használt *karika* szóval fordítja a vitatott szövegrészt. KÁLDI 1626.

dorgálásnak: „97. Isten tudja, csuda posztó-metővé lött a Páter! Csak a *kezdetit*, s a *végit* gondolja ő meg! Az hogy csak megavatta a két végét a posztónak, azt mutatja a vevőnek, s a közepit elhagyja. Itt már sokadalmokra jár, s a jámbor posztómetőknek akarja torkokat metszeni! Azt adnám tanácsul a keresztyén Posztó-metőknek: hagyítanak le a szekérről süvegét e Tudatlan Inasnak, hogy futna pityeregve a szekér után! Nem csak a kezdete s vége, hanem derekasabban a közepi, gondot adott volna az én könyvemnek, akármely jezsuitának is, bár ne igazítanak az olvasót, csak a *kezdetire s végre*.”²² Ugyancsak Sámbar szövegének elégtelenségére mutat rá a szabó inasság kapcsán: „99. *Szabó* inasságra is szegődött a *Páter*, mert olyan köntöst akar szabni, a minéműt más, hogy már pislogat. Csak hogy, a *Görgeiekként* Rákot bocsátott el a posztón előtte, s annak mászása után akar szabogatni. Tompítsuk így meg az ollója élit: *Akiknek kálvinista prédikátor az Atyjok, azoknak nem Atyjok az Isten. De prédikátor minden gyermekinek kálvinista prédikátor az Atyjok, nem hát Isten.*”²³ A vitáirat végén a kassai műszeresek kerülnek említésre. Noha Czeglédi szövegplédái jó színben tüntetik fel a mesterembereket, elutasítja magáról a „műszeres uram” elnevezést, s iratának végén is azt hangsúlyozza, hogy a „külső mesterségekkel” a jezsuita szerző él szövege létrehozásához: „100. Sem *Kassai Műszeres* nem vagyok, sem *Istene kívül más mennyei Atyját nem keresek*. A *Kassai* keresztyén *Mester* embereknek *Műszerivel* a jezsuita éle, hiszen övé a fúró és a kalapács. Agg ebet vigyen hát *Budai* bíróságra! *Furfánt Natio! Atyánk Ábrahám*, de nem olyan, mint a *Mi Atyánkban* megszólított Isten, hanem az *Istenben való hitelben* nagy oktatónk, mint az édes Attya, Fiának a joban. Mit lőgerez hát a páter szélnek ellenében?”²⁴

Mindezen szövegrészek jól érzékeltetik, hogy Czeglédi disputáló mesteriségét bizonyítandó a városi polgárokat, céheseket is bevonva a szövegjátékba válaszol a jezsuita iratra. A „műszeres uram” elnevezés az a kulcsfogalom, ami lehetőséget ad Czeglédinek arra, hogy válasziratában a polémia vitaterét kibővítve a kassai mesterembereket

---

²² RMNy 3149, F_{4a}–F_{4b}.

²³ RMNy 3149, F_{5b}.

²⁴ RMNy 3149, F_{6a}–F_{6b}.

is megszólítsa, vagyis beemlje őket a vitába. Túl azon, hogy rendkívül szellemes szövegeivel nevésségessé teszi a katolikus irat szerzőjét és szövegét, olyan mesteri szöveget hoz létre, mely fabuláival, szólásmondásaival és a kassai céhesek szerepeltetésével rendkívül alkalmas arra, hogy a teológiaiag kevésbé művelt közönséget is elérje, s előttük is bizonyítani tudja prédikatori rátermettségét. A jezsuita szöveg, amely saját allegóriája szerint karikát üt a bivaly orrára Czeglédi iratának érvelése nyomán vét a „külső mesterségek” ellen. Mindezzel pedig éppen azt érzékelteti a prédikátor, hogy ő maga milyen professzionális szinten is van birtokában a disputálás mesterségének.

Rövidítésjegyzék

- Batthyáneum 1913 – Batthyáneum, II, szerk. GYÁRFÁS Tihamér, Brassó, Hentschel Nyomda, 1913.
- HELTAI 2004 – HELTAI János, *A szöveg tekintélyének forrásai Magyarországon a barokk kor elején = Hatalom és Kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, II., szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2004, 678–694.
- HELTAI–MARTIS 2013 – HELTAI János, MARTIS Zsombor, *A kassai bitvita = Docendo discimus: Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerk. HUSZTI Tímea, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013, 15–29.
- GARADNAI 2014 – GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi bitvita szövegek kapcsolati rendszerének vizsgálata*, Doktori értekezés, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2014 (Kézirat).
- GYÁRFÁS 1912 – GYÁRFÁS Tihamér, *Czeglédi István „fabulái”*, MNy, 1912/8, 269–272.
- KÁLDI 1626 – KÁLDI György, *Szent Biblia*, Bécs, Formika Máté nyomda, 1626 (RMNy 1352).
- RMK I, 1187 – CZEGLÉDI István, *Már minden épületivel s-fegyveres Házaival edgyütt, el-készült, Sion Vara, Mellyet, a Néhai Bóldog emlékezetű J. C. Hűséges Tanubizonyosság-tévője, a Cassai Reformata Ecclesia, Munkás Tanítója Idvezült CZEGLÉDI ISTVAN, A Magyar Nemzetben lévő Christus, Igaz Reformata Ecclesia-ja, régen kívánt, lelki javára, Evangeliumi Vallásban való erős és álhatatos meg-állására, Eltében fel-rakott és el-végezett volt; a végre, hogy*

mikor ennek Bástyái ostromoltatnak, lebessen készen minden Munitio-ival, tudgya magát oltalmazni, és győzedelemmel a Var vivokat alolla el-űzni; Mostan pedig, bõlta után, a Méltóságos Erdélyi Fejedelem, mostani Kegyelmes Urunk Parancsolattýából és a meg-bõltnak utolso kötelező Akarattýából, kibocsáttatott, KÖLESERI SAMUEL a Debreczeni K. G. edgyik alázasatos Tanítójának forgolodása által. 2. Sam. 5. v. 7. 9. Meg-vövé Dávid a Sion varat s-lakozék benne, Kolozsvár, Rosnyai János, 1675.

- RMNy 1511 – PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos Okok, mellyek erejetül viseltetven egy fő ember, az új vallások tobéből kifjeslet: es az Romai Ecclesianak kebelébe szállot. I. Petri 3. v. 15. Készék mindenkor az elég-tételre mindennek valaki Okot kérd tölletek arrúl a Remenségrül mely bennetek vagyon*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1631.
- RMNy 1847 - PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos okok, mellyek erejetül viseltetven egy fő ember az új vallások tobéből kifjeslet, és az romai ecclesianak kebelébe szállot*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1640.
- RMNy 3080 – [CZEGLÉDI István], *Baratsaghi dorgalas. Az az igaz calvinista ... vallásbul ki csapont, s-hogy már á Sz. Péter hajójában mezítelen bé-ugrot, egy pápistává lött embernek meg-szõllitása, ki is nyoltz okait adván egykor hiti változtatásának calvinista barátýához küldöt levelében ortzázza régi paj-társa, hogy oly ... ferges okokért kellet meg-vetni az Izraelnek tisztá forrását...*, [Kassa], [Severini], 1663.
- RMNy 3148 – [CSERNÁTFALVI István], *Iesvita professoranak böcsületi mellett ki-keleõ baládó tanitvány felel-meg cassai Cálvinisták praedikátorának, Ceglédi Istvannak arra a' könyvecskére, melynek titulussa idõs-Noe becsületit oltalmazó Iaphetke. Neve a' tanitvány authornak S. d. C.*, [Kassa], [vidua Severini], [1664].
- RMNy 3149 – CZEGLÉDI István, *Idõs Noe becsületit oltalmazó Japhet-ke, az az edes atya becstelenítéséért oly ki-keleõ szerelmes gyermek, ki el-szaggathatatlan s meg-oszolhatatlan palástokkal takarja bé nevelõ kedves attyának csintalan Cham-tul fel-takart mezítelenségét. Neve a' gyermekének Ceglédi Palko, idõs Ceglédi Istvannak egygyetlen egy kedves fia.*, [Kassa], [vidua Severini], [1664].
- RMNy 3155 – [SÁMBÁR Mátyás], *Egy ven bial orrára való karika, mellyet Szent Isaias c. 37: 29. így csinált néki: Mikor ellenem dübõsködnél, kevélység fel-jött füleimbe, az okáért karikat vetek orrodba és zabolát ajakidra, és viszza viszlek téged az utra, a' mellyen jöttél, a' mikor az nyolcz okokat dorgáltad, mellyekert egy okos ember pápistává lött vala 1640. esztendõben.*, Kassa, [vidua Severini], 1664.
- THIMÁR 1999 – THIMÁR Attila, *Pázmány Péter a vitapartner?*, ItK, 1999, 114–127.

HANGÁCSI ZSUZSANNA

Hídépítés: Grendel Lajos trilógiájának szlovák recepciója és hatása a szlovák-magyar irodalmi párbeszédre

Grendel Lajos első, trilógiaként is értelmezhető regényhármasa a nyolcvanas évek első felében jelent meg. Az *Éleslövészet*, a *Galeri* és az *Áttételek* fogadtatása Magyarországon és a csehszlovákiai szlovák irodalmi életben pozitív volt.¹ Bár érdemes lenne megvizsgálni, hogy a csehszlovákiai magyar kritika miért maradt – Fónod Zoltán szerint – néma² a trilógiával szemben, s bizonyára tanulságos lenne szemügyre venni, milyen szerepet tölt be ez a három regény a cseh irodalomban, most csak a csehszlovákiai szlovák recepciót kívánom bemutatni. Az egy államon belül élő három nemzet – magyar, szlovák és cseh³ – nemcsak nyelvében, kultúrájában különbözik, hanem az irodalom történéseire, változásaira is másképp reagál, jó példa erre a fentebb említett regényhármás. Azt gondolom, a Grendel-regények nemcsak a szlovák irodalomra, hanem a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatra is hatottak, ez utóbbira korábban nem tapasztalt, pozitív hatással vannak.

A trilógiát alkotó *Éleslövészet* magyar nyelven Csehszlovákiában 1981-ben, a *Galeri* 1982-ben, az *Áttételek* pedig 1985-ben jelent meg. A szlovák fordítás 1985-ben került ki a nyomdából *Odtienené oblomky*,⁴ azaz *Árnyalt töredékek* címmel, mely tartalmazta mindhárom regényt. Magyar nyelven ilyen együttes kiadás Csehszlovákiában csak a következő évben, 1986-ban jelent meg.⁵ A szlovák fogadtatás sikere min-

---

¹ FÓNOD 2012, 47.

² FÓNOD 2012, 47.

³ Természetesen számolnunk kell egy jelentős roma kisebbséggel is, őket most azért nem sorolom ide, mert a roma származású írók, költők a (volt) Csehszlovákia területén az említett három nemzet valamelyikének nyelvén alkottak, például Ravasz József magyar, Dezider Banga szlovák nyelven.

⁴ GRENDEL 1985.

⁵ GRENDEL 1986.

den bizonytalanságra is visszavezethető, hogy egy kötetbe rendezve először a szlovák olvasótábor találkozhatott Grendel regényeivel. Siker alatt nem csak azt értem, hogy egy évvel a szlovák megjelenése után az *Árnyalt töredékek* megkapta a Szlovák Írószövetség prózadíját, fordítása pedig a Ján Hollý-díjat.⁶ Ugyanebben az évben a Romboid című szlovák irodalmi lapban Grendel regényeinek értékelése széleskörű vitát eredményezett, mely nagyban hozzájárult a szlovák irodalom megújulásához és a posztmodern térnyeréséhez. Posztmodern törekvések Grendel előtt is megfigyelhetők a szlovák irodalomban, de posztmodernnek (is) nevezhető szövegkorpusz az ő prózája nyomán alakul ki. Szövegeinek és stílusának hatása egyértelműen kimutatható a fiatalabb szlovák írónemzedék, például Václav Pankovčín, Vladimír Balla, Pavol Rankov, Peter Pišťánek vagy Ján Litvák novelláiban.⁷

Grendel „írásait egy időben a legjobb szlovák prózának tartották.”⁸ Ehhez nyilván szükséges egy tehetséges fordító, esetünkben Karol Wlachovský munkája is. Armando Gnisci arra figyelmeztet, hogy a „fordító feladata a kultúrák között helyezkedik el, és a kultúrák és egyének közti örömteli kommunikációt kellene kiváltania [...] A fordítás két irodalmi világ találkozásaként értelmezhető, amelyen belül a különbségek kölcsönös párbeszédének kellene interpretálódni.”⁹ A Grendel-művek fordításaiban ez a szempont azért is érvényesülhet markánsan, mert Karol Wlachovskýval való együttműködése már-már társszerzőségnek¹⁰ tekinthető. Wlachovský így nyilatkozik erről a szoros személyes és szakmai kapcsolatról: „Grendel Lajos egy külön fejezet az életemben. Nemcsak kitűnő író, hanem – mondhatni – majdnem családtag, mintha az öcsém lenne.”¹¹ Elképzelhetőnek tartom, hogy ez a személyes kötődésen alapuló munkakapcsolat az egyik oka annak, hogy Wlachovský a szlovák olvasó számára plusz jelentéstegeket biztosítva tudta lefordítani Grendel művét. A főszereplőt nemzeti hovatarтоzását illetően nemcsak a „mađarský” (magyar),

---

⁶ MAG 2014, 72.

⁷ TÓZSÉR 1999, 60.

⁸ MAG 2014, 72.

⁹ GNISCI 1994, 177.

¹⁰ TÓZSÉR 1999, 61.

¹¹ MAG 2014, 73.

hanem „uhorský” (Hungarus) kifejezésekkel jellemzi, és ez „Grendel Elbeszélőjét olyan polikultúrájú írástudóvá transzponálja, aki mai identitását tekintve magyar, de 1918 előtti történelemtudatát illetően inkább »Uhor« (Hungarus), mert a történelmi Uhorsko (Hungaria) teljes kultúráját képes befogadni. Grendel-Wlachovský »Uhor–magyar« Elbeszélője – a többnyelvűségénél és többkultúrájúságánál fogva – simán beleilleszkedik a mű posztmodern strukturáltságába, végtelen nyitottságába, erkölcsi és világszemléleti relativizmusába”.¹² Annak, hogy a fordító a Trianon előtti állapothoz nyúl vissza, valószínűleg az lehet az oka, hogy Wlachovský szavaival élve: „[k]ijelenthetem, hogy Mikszáth Kálmán az én örökös magyar irodalmi szerelmem.”¹³ Kézenfekvő az elképzelés, hogy a fordító az általa kedvelt mikszáthi világ, a szlovákok által Uhorskonak nevezett Magyar Királyság hangulatát idézi meg Grendel regényeiben.

A csehszlovákiai irodalomban a magyarról szlovák nyelvre történő fordítás hangsúlyos szerepet kap. Ez a jelenség teljesen érthető, hiszen a szlovák olvasók kizárólag a fordítások által találkozhatnak az országhatáron belül is közvetlenül mellettük élő magyarság irodalmával. A szocializmus időszakában az irodalom, a fordítás is a társadalmi-politikai rendszer ideológiáját szolgálja. „A szocialista Csehszlovákia nemzeti és nemzetiségi békés egymás mellett élésének egyik jelentős feltétele a kulturális hagyományok és az általuk kialakított értékek kölcsönös ismerete. A közeledés és a kölcsönös ismerkedés egyik legkonstruktívabb tényezője mindig is az irodalmi művek fordítása volt”.¹⁴ Ennek a törekvésnek a jegyében 1945-től 1986-ig Katarína Kráľová 28 magyarról szlovákra fordított könyvet számol össze.¹⁵ (Igaz, ebből mindössze tizenötre érkezett reflexió a szlovák kritika részéről.) Az Irodalmi Szemlében 1958-tól, vagyis a Szemle indulásától kezdve a rendszerváltásig 331 szépirodalmi művet, verset, prózát fordítottak szlovákról magyar nyelvre. Ez tízéves bontásban az 1969-től 1979-ig terjedő időszakot tekintve 120

---

¹² TÓZSÉR 1999, 61.

¹³ MAG 2014, 75.

¹⁴ KRÁĽOVÁ 1988, 43.

¹⁵ KRÁĽOVÁ 1988, 43–52.

szépirodalmi mű szlovákról magyar nyelvre való átültetését jelenti. A rendszerváltást követő első évtizedben, vagyis az ideológiai nyomás megszűnésével a szlovák-magyar fordítások száma felére csökkent. 1991-től 2001-ig már csak 56 vers, novella fordítását találjuk a Szemle lapjain. Ebből arra következtethetünk, hogy a sokat emlegetett szlovák-magyar közeledés és ismerkedés eszméje által létrejött viszonylag nagyszámú fordítás inkább politikai-ideológiai törekvések eredménye, és nem a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok hatékony működésének a jele.

A „híd” másik pillérét természetesen a szlovákok építették, inkább a még magyarul is beszélő szlovák írónemzedék, mint például Emil Boleslav Lukáč. *A Duna vallomása*¹⁶ címmel olyan, a magyar irodalmat áttekinteni kívánó fordításgyűjteményt adott ki, amely egészen Janus Pannoniustól az akkori modernekig tartalmaz válogatott műveket. A lefordított versek kiválasztásánál nem a kánont követte, hanem az adott költőtől a számára legkedvesebb verset ültette át szlovák nyelvre. Az előszóban Lukáč kifejtette azt az utópisztikusnak ható nézetét, mely szerint el fog jönni az idő, amikor az összes megjelent magyar mű le lesz fordítva szlovák nyelvre, így a megértés majd egyáltalán nem ütközhet semmilyen akadályba.¹⁷ Azt gondolom, hogy a megértés, mely új távlatokat nyitott a szlovák-magyar irodalmi párbeszédben, Grendel és Wlachovský – személyes kötődésen és nagyfokú szakmai összhangon alapuló – közös munkája által valósult meg. Grendel trilógiája és szlovák fordítása a szocializmus utolsó éveiben jelent meg, de szellemiségével már a rendszerváltozás felé mutatott. A szocializmus éveiben szorgalmasan épített „híd” akkor ért össze, amikor egy magyar író¹⁸ és egy szlovák fordító közös (nyelvi) világot alkotva világirodalmi színvonalú művel lépett az olvasóközönség elé.

---

¹⁶ LUKÁČ 1967.

¹⁷ LUKÁČ 1967, 7.

¹⁸ A Pravda című napilap interneten olvasható szócikke szerint „Lajos Grendel magyarul alkotó szlovák író”. Saját fordítás. H. Zs. Eredetiben: „Lajos Grendel (1948) je slovenský spisovateľ píšuci po maďarsky”. [n. n. 2016.]

Rövidítésjegyzék

- FÓNOD 2012 – FÓNOD Zoltán, *A modern magyar irodalom elkötelezettje: Grendel Lajos pályájának első szakasza – II*, ISz, 2012/5, 42–48.
- GNISCI 1994 – GNISCI Armando, *Porovnávacia literatúra ako disciplína vzájomnosti*, Slovak Review, 1994/3, 171–180.
- GREDEL 1985 – GREDEL Lajos, *Odtienené oblomky*, Bratislava, Tatran, 1985.
- GREDEL 1986 – GREDEL Lajos, *Éleslövészet, Galéri, Áttételek*, Bratislava, Madách Könyv- és Lapkiadó Vállalat, 1986 (Csehszlovákiai Magyar Írók).
- MAG 2014 – MAG Gabriela, *A fordítás mint szellemi barkácsolás: Karol Wlachovský műfordítóval Mag Gabriela beszélget*, ford. BEKE Zsolt, Kalligram, 2014/6, 70–77.
- [n. n. 2016] – [n. n.], *Lajos Grendel: Odtienené oblomky*, Pravda, 2016. márc. 3., <http://kultura.pravda.sk/kniha/clanok/388425-lajos-grendel-odtienene-oblomky/> (2016. szept. 20.).
- KRÁĀOVÁ 1988 – KRÁĀOVÁ Katarína, *A csehszlovákiai magyar irodalom szlovák fordításainak visszhangja a szlovák kritikában 1945-től 1986-ig*, ford. Cs. LISZKA Györgyi = *Kontextus*, szerk. TŐZSÉR Árpád, Madách-műhely, 1988, 43–52.
- LUKÁČ 1976 – *Spoved' Dunaja, Antológia maďarskej poézie od najstarších čias po dnešok*, szerk. és ford. Emil Boleslav LUKÁČ, Bratislava, Slovenský Spisovateľ, 1976.
- TŐZSÉR 1993 – TŐZSÉR Árpád, *Az irodalom határai*, Ttáj, 1999/3, 50–68.

Kemény Zsigmond és a szokásjog primátusa

A 19. század közepén a kodifikációs és a történeti jog antagonizmusaként leírható, nemzetközi méretű jogelméleti vita megosztotta hazánk gondolkodóit. A törvénykönyvek formulázását sürgetők – élükön Szalay Lászlóval, Deák Ferencsel és Eötvös Józseffel – szakítani kívántak a hazánkban létező, rendszertelen szokásjoggal, míg a történeti iskola követői a közösség körében organikusan fejlődő kötelező szabályok jelentős szerepe mellett emeltek szót. Ezen iskolának a nagyenyedi Bethlen-kollégium volt az egyik szellemi központja, ahol Szász Károly ismertette meg hallgatóival a történeti jogszemlélet lényegi pontjait. A jogtanár nézetei tanítványa, Kemény Zsigmond cikkeiben tükröződnek vissza, aki szintén kiemelte a nép tudatában élő és alakuló szokások jelentőségét.

Kemény Zsigmond *A kodifikáció és történeti iskola*¹ című cikkso-rozatát – mely 1842 januárjában jelent meg az Erdélyi Híradó hasábjain – azzal indítja, hogy a múlt nem mellőzhető, mivel az elválaszthatatlanul kötődik a jelenhez. Az emberek nem jelölhetnek ki mesterséges határpontokat, az idő ugyanis folytonos, nem törik meg. A múltra épül a jelen, az események folytonos sorban következnek egymás után. Kemény ezt egy szemléletes képpel ekképp igazolja: „[n]em magára áll a sima téren Csimborasszo, mint egy óriás kunhalom, hanem ezen legfelsőbb pontja földgömbünknek a testvérhegyek sorában valamivel emelkedettebb csúcs.” Majd megjegyzi, hogy „[h]asonlóképpen történik a politikai világban is. Megelőzött okok fölébe fokként tornyosulnak a következmények rétegei, és az esetet az eseménytől nem különbözteti el nagy mélység vagy magasság.”² A kodifikáció hívei szerint tehát helytelenül járnak el, amikor háttérbe szorítják az időben létező fokozatos átmenetet, és ahelyett, hogy tekintettel lennének a természetes módon egymás után következő

---

¹ KEMÉNY 1983a.

² KEMÉNY 1983a, 18.

fejleményekre, mesterséges határpontokat jelölnek ki. Kemény véleménye az, hogy azok „[k]ik nemünk történeteit könnyebb áttekintés végett korszakokra osztályozták, rendet hoztak ugyan a historiába, de zavart sok ember koponyájába”. Az átláthatóság miatt a történelemben elméletileg kijelölhetnek az emberek bizonyos egységeket, korszakokat, ez azonban a gyakorlatba nem vezethető át. Kemény nem talál arra példát, hogy „azért, mert néhány tudós kimondá: »e percben új korszak kezdődik egy nemzet vagy az egész emberiség életében«, a nép feledné múltját.³ Úgy véli, hogy „[a] história egy soha be nem végzett egész, mely a múltból a jelenen át a jövőbe szövi magát, s még nagy korszakai sem oly kikerekítettek, mint a teoretikus elmék képzelik”.⁴ Az idő szakaszokra való bontása a könnyebb áttekintés végett véghezvihető ugyan,⁵ de nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ez pusztán elméleti konstrukció eredménye.

„[A] jogviszonyok körüli rendszeres és kimerítő munkálat emberei” Kemény szerint helytelenül járnak el, midőn el kívánnak térni a gyakorlattól, s a jogösszefoglaló munkálatok, a múlt eredményeinek összegyűjtése s egységes szerkezetbe foglalása helyett, gyökeresen új kódexek megalkotását tűzik ki célul.⁶ A kodifikációt tehát, mely főszabály szerint a joganyag összefoglalását s közzétételét jelenti, helytelen oldalról közelítik meg. Minden kódexkészítés során ugyanis a jog vagy egy jogterület tartós rendezésére tesznek kísérletet, de a megalkotásra kerülő törvénykönyvek funkciójuk szerint eltérhetnek. A kódexek szolgálhatják (1.) a jogösszefoglalást, (2.) a jogrögzítést, (3.) a jogalakítást, valamint (4.) a jogalkotást is. (1.) A jogösszefoglalás céljából létrehozott törvénykönyvek – így például a feudális szokásjogi kódexek – az áttekinthetőség és/vagy a megerősítés céljából gyűjtik össze a normákat, melyek ezt megelőzően szokás, bírói gyakorlat vagy jogalkotás útján keletkeztek. (2.) A jogrögzítő kódexek az előző ponthoz képest a jogtechnikai műveletsoron túl, garanciális elemként vállalják a jogbiztonság követelményét is a jog rögzítése révén. Erre

---

³ KEMÉNY 1983a, 18–20.

⁴ KEMÉNY 1971, 163.

⁵ KEMÉNY 1983a, 20.

⁶ KEMÉNY 1983a, 20.

példa a XII táblás törvény, valamint a polgári kor elsőként megalkotott törvénykönyvei. (3.) A jogalakító kódexek a joganyag evolúciós jellegű megváltoztatását célozzák. Ebben az esetben a törvénykönyv a már meglévő jogra építve, illetve azt továbbfejlesztve fejez ki vagy indít el lassú, de szerves fejlődést. (4.) A jogalkotást célzó kódexek a jogba való legradikálisabb beavatkozásra törnek, annak revolúciós megváltoztatását tűzik ki feladatul. Ez a funkció csak a modern viszonyok között érhető tetten a kodifikáció történetében, amikor is a korábbi joganyag teljes felszámolásával, gyökeresen új törvénykönyvek megalkotására vállalkoztak.⁷ Kemény Zsigmond azért nem ért egyet a hazai kodifikációs munkálatok egyik fő szószólójának, Szalay Lászlónak a nézeteivel, mert a magyar büntető törvénykönyv kidolgozására kiküldött országos választmány jegyzője azt szorgalmazta, hogy új korszak nyitányaként, pusztán az észre, a logikára alapozva, olyan kódexek kerüljenek megalkotásra, melyek nem függenek a múlttól, sőt ignorálják a már meglévő joganyagot. Szalay 1840-ben megjelent *Codificatio*⁸ című művében, törvénykódex-definíciójában is azt hangsúlyozza, hogy ő el kíván térni a szokásos jogösszefoglaló gyakorlattól, és „a’ fokonkinti fejlődés’ szövedékének feloldatása által”, a fennálló jogot mellőzve akar új törvénykönyvet megalkotni.⁹ Kemény Zsigmond Szalay definícióját szó szerint idézi cikksorozatában, s megjegyzi, hogy a kodifikáció pártján állók tévednek, ha azt hiszik, hogy a „tettelesen erőben létező” szabályokat egyik pillanatról a másikra el lehet törölni. Szerinte a lehetetlenre vállalkoznak, midőn „tisztá lapra” rajzolva akarják Platón köztársaságát megvalósítani, s a múlt eredményeit figyelmen kívül hagyva kívánják az emberiséget a tudomány segítségével elvezetni „a közboldogság óceánjához”.¹⁰ Tekintettel kell ugyanis lenni arra, hogy a jelen „mint a régi szkíták titkos írása, a két testvér pálcadarab egybetétele által – csak a múlt hozzájáruló kiegészítései közt ad olvasható betűket”.¹¹ A kodifikációs munkafolyamatok során ugyanis a már fennálló joganyag mellőzhetetlen.

---

⁷ SZABÓ2006b, 72–73.

⁸ SZALAY 1988.

⁹ SZALAY 1988, 24.

¹⁰ KEMÉNY 1983a, 20.

¹¹ KEMÉNY 1983b, 10.

Kemény Zsigmond a jog történetiségére helyezi a hangsúlyt, s elveti annak a lehetőségét, hogy az emberek pusztán az ész segítségével használható törvénykönyveket gyárthatnának. A jog keletkezéséről és fejlődéséről alkotott elképzelése miatt nem ért egyet a 19. századi kódexkészítők látásmódjával, s szakít azzal a felfogással, hogy a jog pusztán állami úton létrehozott jogi normák összessége lenne. Azt elismeri, hogy több kútfőből is eredhet a jog (a törvényhozók, és a bírák is alkotják),¹² de legfőbb eredőjét a társadalomban jelöli meg. Mégpedig azon társadalmi közegben, melyben a jog tulajdonképpeni életét éli, a népben. Véleménye szerint a „nép öntudatában” rejtve ugyan, de konzisztens normák, „kötelességről fogalmak” léteznek. Ezeknek a „*próbaköve*: a végrehajtás lehetősége”, azaz az előírtak teljesíthetősége, „*indítványozója*” pedig a felszínre kerülő „érdekekből kifejezett szükség” – kizárva ezáltal az önkényes s véletlenszerű keletkezés gondolatát. Meghatározott „*célja*” van szerinte ezen törvényeknek, mely nem más, mint „a társulati viszonyokban jelentkező jó iránynak csak annyiban kifejtése és a rossznak csak annyira gátlása, amennyiben s ameddig a tömegnek tekintély után indulása, tapasztalás szerint meg szokta engedni”. A törvények léte, fennmaradása is a néptől függ, „*folytonos törlesztője*: a nép indolenciája s az eszméknek idegen árkokba indulása”.¹³

A kötelességről alkotott fogalmak Kemény szerint természetes úton, lassú folyamat eredményeként keletkeznek, nem pedig egyik napról a másikra a jogalkotók önkényéből. Idővel csiszolódnak, vagy – haladva a társadalmi változásokkal – elvesztik jelentőségüket s kitörölődnek az emberek emlékezetéből. Megjegyzi, hogy a kötelező szabály hazánkban a nép ajkán folytonosan tovább él, átadásra kerül, mindenki tudomást szerez róla s megérti: „[m]ert csecsemőkorban anyja és az imádságos könyv, dajka és mondák; férfikorban önbotlása, szomszéda és sógora példája taníták”. A nép „szívveréből” folyik, és ezáltal mindenki számára könnyen érthető. Kemény kiemeli, hogy ezzel ellentétben a jogalkotók hiába törekednek arra, hogy logikus, egyszerű s áttekinthető törvényeket gyártsanak, az általuk létrehozott

---

¹² Ld. KEMÉNY 1983a.

¹³ KEMÉNY 1983a, 20–21.

joganyag nem feltétlenül éri el a remélt hatást. „Az írott törvény világos lehet, de éppen azért homályba burkolt a zavart fogalmúak előtt. Abban ki-ki, ha olvasni tud, megegyezik, hogy a huszonöt betűt nevéen szólítsa, de hogy ezen varázsjelek által a lélek, az eszme mindennek megjelenjék, ez a mágiánál bajosabb mesterség volna.”¹⁴ A *ius scriptum* tehát csak az emberek meghatározott rétegeihez jut el, s egy szűk kör ismerheti azok igazi tartalmát, valamint helyes értelmét.

A statikus, merev jogszabályok további hibája, hogy nem képesek lépést tartani a társadalmi változásokkal, a felszínre törő szükség ugyanis folytonosan megújuló szabályanyagot követel meg. Kemény szerint ezt a kodifikáció pártján állóknak nem szabad figyelmen kívül hagyniuk. Megjegyzi, hogy a „jó és rossz, Visnuként, számos inkarnációban jelenik a népnek meg”,¹⁵ ezáltal a merev törvényszöveg a jogviszonyok sokfélsége, a nehezen értelmezhető egyedi esetek miatt értelmét vesztheti. Elveti annak a lehetőségét, hogy a jogalkotók képesek lennének komplex, minden jogesetre válaszul szolgáló kódex megalkotására. Véleménye szerint az az ember, „aki szorosán kiszámítaná, melyek a szükséges társulati viszonyok közt az egyének érdekének igaz rugói s mely gyarlóságok vezetnek tévutakra, és miután e fáradalmas kísérletből kifejtett eredményeket mérlegre vevé, büntetés cím alatt elégséges kontrapondiumot tenne minden csábok átellenébe: azon ember gordiuszi bogot oldana meg”. A kodifikáció híveinek szerinte megvalósíthatatlan célkitűzése az, a „minden szükségnek megfelelő kódex” létrehozatala, melynek segítségével minden jogeset megoldható, mi több az elkövethető összes bűncselekményre válaszul szolgál. Kemény szerint lehetetlen olyan kódexet alkotni, melyben „megírva van a jog és kötelesség öszvege”.¹⁶ Szükségként merül fel az analógia, melyet hiába ítélnék el a kodifikáció hívei, ha olyan büntett vagy vétség elkövetésére kerül sor, amelyet a törvénykönyv nem szankcionál, a bírónak akkor is

---

¹⁴ KEMÉNY 1983a, 25.

¹⁵ KEMÉNY 1983a, 26.

¹⁶ KEMÉNY 1983a, 23.

döntenie kell¹⁷ – a kérdés csupán az, hogy milyen kútfőből merítve hozza meg a megfelelő ítéletet.

A jogalkalmazási folyamatnak az idők folyamán kialakult a maga hierarchiája: a különböző fokú bíróságok létrejöttével általánossá vált, hogy a magasabb fokú bíróság, illetve annak gyakorlata befolyásoló erővel bír az alacsonyabb fokú bíróságra. A legmagasabb foka az íratlan jognak a legfelső bíróságok által kialakított joggyakorlat. Ennek elsődleges feladata nem más, mint értelmezni a már írásba foglalt joganyagot – Kemény azonban kiemeli ennek negatív hozadékát is: „magyarázni a törvényt – teszi: azt teremteni?”. A bírák joggyakorlatuk során folyamatosan új joganyagot hoznak létre, s kialakítanak egy szekundér szokásjogot, mely az írott jog mellett létezve képezi az érvényes jogot.¹⁸ Ezen tevékenységükkel tulajdonképp a törvényhozók helyébe lépnek, melynél fogva „[k]ülleg úgy látszik ugyan, hogy felsőbb tekintély által kítűzött sinormértékre ítélnék, de tetteleg alkotói azon szabálynak, melyet végrehajtanak”.¹⁹ Ennek következtében sérül a hatalmi ágak elválasztásának elve, melynek célját három irányból lehet megközelíteni. A *funkcionalista* szemlélet szerint a törvényhozás, a végrehajtás és a bírászkodás az általuk ellátott három, eltérő funkció alapján differenciálható. A törvényhozás feladata a törvényalkotás, a végrehajtásé a törvények érvényre juttatása, alkalmazhatóságuk feltételeinek biztosítása, a bírászkodásé pedig a törvények konkrét tartalmának megállapítása, továbbá használata a konkrét esetekben. A hatalmi ágak *eljárásuk* alapján is feloszthatók: mindháromnál eltér ugyanis a testület, melyhez köthetők, illetve a döntéshozataluk módja. Míg a harmadik, *történeti-normatív* magyarázat szerint a hatalomkoncentrációt elkerülve szükségszerűen alakult ki a felosztás: az egységes, abszolút hatalomtól különült el a képviseleti törvényhozás, valamint a független bírászkodás azzal a céllal, hogy az addig osztatlan, monolitikus (állam)hatalom pusztán a végrehajtói hatalomra korlátozódjon.²⁰ Kemény

---

¹⁷ KEMÉNY 1983a, 25.

¹⁸ SZABÓ 1977, 222–223.

¹⁹ KEMÉNY 1983a, 25.

²⁰ SZABÓ 2006c, 258–259.

a Montesquieu-féle klasszikus triász funkcionális felfogásából indul ki,²¹ s felhívja a figyelmet arra, hogy „[a]zért, mert egy francia lángező agyában és örök híru irataiban a hatalmak külön osztályoztatának, nem következík, hogy az életben hatásuk néhol egybe ne folyjon”. A hatalmi ágak között tehát a funkciók nem különülnek el tisztán, hanem azok kiegészítik egymást. Azt nem állítja Kemény sem, hogy a bírák helyesen járnának el, mikor az írott, tételes jog mellett saját joggyakorlatuk következtében maguk is részt vesznek a jog megalkotásának folyamatában, megjegyzi, hogy „hibája [ez] intutúcióinknak”, azonban hozzátészi, hogy „abból, mert valami rossz-szul van, nem foly szükségesképpen, hogy lehetne másként is”.²² Rendellenes tehát a bírák jogalkotó tevékenysége, de szükségszerű. A hatalommegosztás egyébként sem lehet sosem teljes, mivel az megoldhatatlan problémákat szülné.²³ A bíróságokon olyan kiszámíthatatlan kérdésekben is dönteni kell, amire nem adott közvetlenül az elsődleges jogforrásokból a válasz. „Napóleon tisztán kiköté büntető törvénykönyvében, hogy a fórumok minden szőnyegre kerülő ügyben határozzanak” – s ez „bölcs nézet volt ugyan” Kemény szerint, megjegyzi ugyanakkor, hogy „a dolgok természetes rende miatt felesleges”. A bírának az a feladata, hogy eldöntsék a jogvitát, akár törvénykódexen kívül formálódó joganyagot is segítségül hívva. Az írott törvénykönyv sokszor túlságosan merev ahhoz, hogy a dinamikus változó viszonyokat kezelni tudja, mindazonáltal „előre nem látott esetekben” is dönteni kell. Nélkülözhetetlen tehát, hogy a bírák más kútfőből is mérítsenek, azaz hagyják érvényesülni a szokásjogot. Ha nem így tennének, a „leggúnyosabb ítélet” mondatna ki, ugyanis „vizsgálat nélkül” az alperes kerülne előnyös helyzetbe. Igazság tehát a bíróságokon csak oly módon szolgáltatható, ha a primér és szekundér joganyag egymást kiegészítve érvényre juthat.²⁴ A szokások meghatározzák a bírói döntéseket – mi több, az ítélethozatal ideje alatt sem zárható ki működésük.

---

²¹ CSINK 2014, 173.

²² KEMÉNY 1983a, 25.

²³ SZABÓ 2006c, 258–259.

²⁴ KEMÉNY 1983a, 25.

Akár megalkotásra kerülnek a kódexek, akár nem – szokásjog mindig is keletkezni, létezni fog. Befolyásoló erejét nem lehet kizárni, hiszen a törvényhozás útján mindig is hatással lesz a jogesetek végkiemelésére. Kemény szerint ezt a tényt el kell fogadniuk a kodifikáció pártján állóknak, s a kódexek megalkotásakor tekintettel kell lenni arra, hogy a nép körében ismert, „tettelesen erőben létező”²⁵ szabályok kerüljenek megalkotásra. Az a szerencsés, ha a szabályok alakulása organikus módon megy végbe, s ennek menetét nem szakítják meg. Fel is hívja a figyelmet arra, hogy „azon írott törvények, melyek nem hírnökei a már létező szokásoknak, hanem új kötelezések felállítói, a megindult vélemény és korkívánat útjában nagyobb távolságra bírnak ott mágnesi erővel”.²⁶ A jogalkotás során tehát ügyelni kell a törvény kialakulásának természetes folyamatára, hiszen csak ebben az esetben kerülhet megalkotásra olyan joganyag, mely valóban életképes és erővel bír.

Kemény Zsigmond noha jámbor álomnak tartotta „azon hitet, hogy egy kódex, mely a tan embereitől létesülésére lényegesnek igényelt kellékeket az egyes cikkek fonalán szigorú következetességgel keresztülvitte, kitisztítja a beteg közállomány vért”, tisztában volt azzal, hogy Európa többi országához hasonlóan, a kodifikációs munkálatok elől hazánkban sem lehet kitérni.²⁷ Felhívja a figyelmet azonban arra, hogy ha életképes kódexeket akarnak gyártani az ész korszakának emberei, akkor tekintettel kell lenniük az általa hangsúlyozott szokásjogra. Három kategóriával kell számolni szerinte a kódex megalkotása során. Egyrészt a nép körében élő, a társadalom mindennapi életéhez szükséges normákkal, melyek nem elsősorban írott formában vannak jelen, másrészt a már létező és fennálló joganyaggal, amely lehet írott, lejegyzett is, harmadrészt pedig a fejlődés, változás útján előállt helyzetet szabályozó joganyaggal, mely képes idomulni (beolvadni) a már meglévőkhöz. Kemény szerint „mi

---

²⁵ KEMÉNY 1983a, 20.

²⁶ KEMÉNY 1983a, 28.

²⁷ „ne higgyük, hogy mivel hegysoraink csaknem minden oldalról szirtfalakat vonnak a magyar föld és Európa közé, mivel vámrendszerünk a birodalmon kívüli árukötegeket visszautasítja, a küleszmék terjedését, az idegen befolyások hatalmát is teljesen kiküszöbölni tudók.” KEMÉNY 1983a, 28.

a többieket illeti, azok halva született gyermekei a jóindulat- és rossz számításnak”. Továbbá, ha a kódex „rugalmas és étellel bíró régi szokást vagy törvényt el is mellőzött lapjaiba iktatni, e tény által azokat a nép emléke tábláiról még le nem törleszté”. Számolni kell tehát azzal, hogy a nép körében élő szokások olyan erővel bírnak, hogy „a történelmi iskolában elismert, a kodifikáció által megtagadott és kitiltott lappangó erőknél rontó és alakító működése”²⁸ semmilyen módon nem korlátozható.

Rövidítésjegyzék

- CSINK 2014 – CSINKLőránt, *Mozzsaikok a hatalommegosztáshoz*, Bp., Pázmány Press, 2014, (Jogtudományi Monográfiák, 5).
- KEMÉNY 1971 – KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom* = K. Zs., *Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971 (Kemény Zsigmond Művei), 123–189.
- KEMÉNY 1983a – KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és történelmi iskola* = K. Zs., *Korkérvánatok*, szerk. RIGÓ László, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Kemény Zsigmond Művei), 18–31.
- KEMÉNY 1983b – KEMÉNY Zsigmond, *A mohácsi veszedelem okairól*, Bp., Magvető, 1983 (Gondolkodó Magyarok).
- SZABÓ 1977 – SZABÓ Imre, *Jogelmélet*, Bp., Közgazdasági és Jogi, 1977.
- SZABÓ 2006a – *Bevezetés a jog- és államtudományokba*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor, 2006 (PrudentiaIuris, 2).
- SZABÓ 2006b – SZABÓ Miklós, *Jogforrás és jogalkotás* = SZABÓ 2006a, 63–108.
- SZABÓ 2006c – SZABÓ Miklós, *A modern állam megszerveződése* = SZABÓ 2006a, 255–273.
- SZALAY 1988 – SZALAY László, *Codificatio* = Sz. L., *Publicistai dolgozatok*, Bp., Közgazdasági és Jogi, 1988 [reprint], I, 19–90.

---

²⁸KEMÉNY 1983a, 27.

KÁLI ANITA

Önéletrajziság és idegenség Borbély Szilárd *Nincstelenek* című regényében

*„Amit már majdnem elfeledtél:
Csendes rokonaid szavát tanuld meg újra”¹*

Tanulmányomban Borbély Szilárd *Nincstelenek* című regényét az életrajziság szempontja felől vizsgálom. A regényben nagy hangsúllyal szerepelnek önéletrajzi elemek, és jellemző a műben az ehhez kapcsolódó problematika szövegszerű megragadása és eltávolítása – írásomban ennek a jelenségnek a vizsgálatára vállalkozom. Az utóbbi évtizedekben az önéletrajzzal kísérletező, személyes jellegű műfajok állandó összetevői voltak a magyar irodalomnak, és úgy gondolom, hogy az önéletrajzi művek közé illeszkedik a *Nincstelenek* című regény is. Borbély Szilárd életművének jellemzője a személyes témák fikciós szöveggé írása, például a szülei tragikus halálához kapcsolható verseskötetét, a *Halotti pompát*, valamint az *Egy gyilkosság mellékszálai* című írását az életrajzi eseményekből, elemekből alkotott fikcióként is értelmezhetjük, és úgy vélem, hogy az önéletrajziság és a nyelvi transzparencia lehetőségének kérdése végigkíséri Borbély művészetét, ezt a problémakört pedig a regényében is tematizálja.

Fogalmi báló

Borbély Szilárd *Nincstelenek* című regényét nem tartom önéletrajznak, és nem is célozom az önéletrajz mint irodalmi műfaj elméleti hátterét részletesen ismertetni, úgy gondolom azonban, hogy a mű bizonyos regisztereinek megértéséhez nem nélkülözhető az önéletrajz, a biográfia és a hozzájuk kapcsolódó fogalmak rövid áttekintése. A fogalom megnevezésének heterogeneitásában is megmutatkozik,

---

¹ ILLYÉS Gyula, *Szerelem* = ILLYÉS 1993, I., 18.

hogyan az önéletírás definíciója és az önéletrajznak vélt szövegek korpuszának meghatározása korántsem egynemű és egyszerű feladat. Az önéletrajziséggel kapcsolatos elméleteket összefoglaló Z. Varga tanulmány is kimutatja, hogy az ilyen jellegű műveket önéletírásnak, önéletrajznak, biográfiának, önéletrajzi vagy személyes jellegű írásoknak nevezik, valamint kitér az önéletrajz definíciójának többszörös értelmére, a történeti és egyéb beágyazottságtól függő változékonyságára.² A téma két legtöbbször idézett kutatója is némiképp eltérően közelíti meg az önéletrajz meghatározását. A kérdéskör alapvető téziseit megfogalmazó Philippe Lejeune definíciója szerint az önéletírás: „visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi”.³ A Lejeune-nel polemizáló Paul de Man azonban a következőket állítja: „az önéletrajz nem műfaj vagy beszédmód, hanem a megértés vagy az olvasás figurája, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet”.⁴ A Borbély-regény megértésénél az önéletrajziség fogalmát nem a referenciális utalások szövegbeli megfeleltetése értelmében használom, sokkal inkább a de Man-i fogalomhoz hasonlóan közelítem meg. Eszerint az elemzésemben a regénynek a (felajánlott) olvasási lehetőségek felőli aspektusát, és ennek a szándékoltnak vélhető értelmezési lehetőségnek dekonstruálását, valamint a szövegben megjelenő idegenség szervező funkcióját vizsgálom.

A regény műfaját és fogalmi körét illetően de Man állításán kívül leginkább Thomka Beáta meghatározását gondolom termékenynek, aki szerint az életrajzi fikció „a történeti, biografikus elemet a fikcióteremtő műveletek egyik lehetséges forrásának tekinti”.⁵ A regény egyszerre teszi lehetővé a fikcióteremtést, illetve az életrajzi olvasást. E fogalmak összekapcsolása és az önéletrajziség szempontjának előtűnése a jelenleg a szépirodalomban és az irodalomtudományban is

---

² Z. VARGA 2002, 249.

³ LEJEUNE 2003, 18.

⁴ DE MAN 1997, 96.

⁵ THOMKA 2008, 226.

megjelenő kettősségre utal, így az önéletrajzi művek változásait is ehhez az átrendeződni látszó felfogáshoz kívánom kötni.

Tendenciák a közelmúlt önéletrajzi irodalmában

Az utóbbi évtizedek magyar irodalmának egyik hangsúlyosan jelenlévő vonulata az önéletrajzi jellegű, személyességet imitáló, személyes hangvétellű próza ismételt feltűnése. A magyar irodalomban folytonosan jelenlévő hagyományról van szó, az önéletrajz egyes elemeiből építkező epika különböző korszakokban jelentkezik,⁶ tehát a műfaj folytonosságáról is beszélhetünk. Az önéletrajzi jellegű művek a posztmodern prózának és a kortárs irodalomnak is elemei, de mintha a magyar irodalom hagyományának nem a leghangsúlyosabb folyamataiba kapcsolódnának be. Ahogyan Mekis D. János is megjegyzi az *Egy lemúr vallomásai* recepciójával kapcsolatban: „úgy tűnik, a Garaczi László műveit kitüntetett figyelemmel övező recepciónak problémaként, megoldandó feladatként kellett szembesülnie azzal, hogy a posztmodern próza reprezentánsának tekintett szerző két legutóbbi regényében egy poétikai szempontból szokásosan maradónak vélt műfajjal, az önéletrajzzal kísérletezik”.⁷

A korszerűtlenségnek a Garaczi-recepcióban is felmerülő vádját sokan annak a felfogásnak tulajdonítják, amely a 20. század utolsó harmadától a 21. század első évtizedéig tartó irodalmat a szövegirodalom–világszerű irodalom dichotómia alapján igyekszik leírni. Ezen álláspont szerint a 70-es és a 80-as években – Térey János

---

⁶ Például az *Egy polgár vallomásai*, valamint a *Puszták népe* sem nélkülözi az önéletrajzi elemeket. A biografikusság/személyesség szempontjából is megkerülhetetlen Kertész Imre *Sorstalansága* és *K-dossziéja*, vagy akár Konrád György *A látogatója*, Esterházy Péter *Javított kiadása* vagy Nadas Péter *Emlékiratok könyve* című műve. Az 1990-es évektől kezdve újra érzékelhető ez a tendencia többek között Garaczi László lemúr-sorozatában, Németh Gábor *Zsidó vagy?*, Háty János *A bogósgyümölcskertész fia* című regényeiben.

⁷ MEKIS 2002, 149.

megfogalmazásával élve – az úgynevezett „irodalmat ábrázoló irodalom”⁸ került előtérbe, majd ezt követően ingamozgásszerűen újra és újra megjelenik a világszerű literatúra, amelyhez látszólagosan jobban illeszkedik a biografikusság hagyománya, így a szövegirodalom–világszerű irodalom kettősségének tézise az életrajzi fikció szempontjából egyaránt tanulságosnak mondható.

Szilasi László az *Élet és Irodalomban* megjelent *Ex Libris* című írásának bevezetőjében a következőket állítja: „[ú]gy tűnik, a jelenben történő irodalom, ez a különös megismerésmód, úgy foglal el bizonyos új tereket és megközelítésmódokat, hogy eközben korábbi megközelítésmódokat és tereket odahagy – megnyílnak előtte friss (korábban talán nem is létezett) ajtók, de cserében korábbiakat (talán nem végérvényesen, de mégiscsak) elveszít.”⁹ Szilasi az úgynevezett szövegirodalom és világszerű irodalom dominanciájának váltakozására mutat rá, tézisében megállapítja, hogy az irodalmi folyamatokban természetszerűleg hol az elsődlegesen szövegszerű, hol pedig a világszerű irodalom válik uralkodó tendenciává, tehát írásában egy kétsztrató irodalom körvonalait vázolja fel.

Takáts József két írásában is foglalkozik ugyanezzel a jelenséggel: a *Várakozás a realizmusra*,¹⁰ valamint a *Távolí tükkör*¹¹ című tanulmányaiban. Az előbbiben Takáts Szilasi állításaira reagálva fogalmazza meg saját álláspontját. Takáts egyrészt megkérdőjelezi azt, hogy az ezredvégi és mai magyar próza pusztán két prózamodellből vezethető le, másrészt az irodalmat a metafikciós és kombinatorikus, valamint a realista próza dominanciájának váltakozásaként írja le.¹²

---

⁸ TÉREY 1998, 143; illetve SÁGHY 2012, 34–35.

⁹ SZILASI 2015, 19.

¹⁰ TAKÁTS 2016, 13.

¹¹ TAKÁTS 2015, 827–836.

¹² TAKÁTS 2016, 13.

Azt azonban Takáts sem vonja kétségbe, hogy egy realista jellegű prózafelfogás jelenleg a felfutó korszakát éli.¹³ Az utóbbi évek irodalmi irányának, melyet nevezhetnek újrealizmusnak, új történetességnek, világszerűségnek, életszerűségnek vagy akár az életesség programjának,¹⁴ sok esetben valóban jellemzője a társadalom és a politikum felé fordulás, úgy vélem azonban, hogy ez nem jelenti a teljes elfordulást az esztétizmustól vagy a szöveggel kapcsolatos transzparencia kérdésétől, habár nagyobb hangsúllyal van jelen a világszerűség, történetmondás és a szigorú immanenciából való kilépés.

Ennek az alapvető fontosságú tanulmánynak egyik állítása azonban az, hogy az utóbbi évtizedek prózájában a metafikciós irodalom és a szövegirodalom nem vált oly mértékig kizárólagos érvényűvé, hogy a próza más válfajai ne lennének ugyanolyan jelentősek ennek a korszaknak az irodalmában.¹⁵ Tehát a kortárs művek és a kilencvenes évek irodalma felől nézve a prózafordulat és az azt követő időszak nem kétirányú teleologikus rendszer, hiszen „nem lineáris, mint inkább kiterjedésszerű, nem ellentéltelví logikus kibontakozás, mint inkább rizomatikus burjánzás, újabb és újabb viszonylatokat létesítő hálózat”.¹⁶ Az önéletrajziság szempontjából ez azért is fontos, mert két olyan szerző bizonyos művei is felajánlják az önéletrajzi olvasást, mint Nádas Péter és Esterházy Péter, akiket a kritika és az irodalomtörténetírás hagyományosan a posztmodern korszak emblematikus alakjaiként tart számon. Megállapítható tehát, hogy az önéletrajzi jellegű művek nem pusztán a világszerű, realisztikus irodalom dominanciája idején részei az irodalmi kánonnak, így ezen alkotások referenciális olvasása sem válik elsődlegessé. Az úgynevezett szövegszerű irodalomban azonban tagadhatatlanul gyakoribbá vált az önéletrajzi ihletésű regény, novella.

---

¹³ „A realizmus iránti írói-kritikusi várakozásban, azt hiszem, többféle igény találkozik össze. A »prózafordulat« terhétől való szabadulás vágya. A társadalom állapota feltárásának kívánalma. A történetmondás rehabilitálásának szándéka. Az irodalomnak mint politikai cselekvésnek az újraértelmezése.” TAKÁTS 2016, 13.

¹⁴ BODOR 2012, 418–419.

¹⁵ TAKÁTS 2016, 13.

¹⁶ SZIRÁK 2001, 55.

E jelenség okát abban kereshetjük, hogy egyrészt a szépirodalom valamelyest újra a realista jelleg, világszerűség, a politika és a szociológia felé fordult, másrészt pedig az irodalomértelmezők és kritikusok attitűdje megváltozott. Azaz olyan szerzők is a szépirodalom és az irodalomértelmezés homlokterébe kerültek, akikre addig viszonylag kevés figyelem irányult, és akiket elsősorban a realiztikus irodalom kánonjába soroltak.¹⁷

Az értelmezés kettőssége – a referenciális olvasat

Borbély Szilárd műve bekapcsolódik a magyar irodalomra egyébként is jellemző önéletrajzi művek korpuszába, és ugyanakkor szét is zilálja annak hagyományos – realizmusra törekvő – jellemzőit: a referencialitás és a fikciós összetevők összekapcsolása a regény állandó sajátossága. Erre hivatott figyelmeztetni a Borbély által megjelölt műfaji kód is: „korlátozott fikció”. Ez a fogalom egyrészt a szerző szövegbeli megjelenítésére utalhat, másrészt pedig a már említett fikció–nem fikció témakörét aktualizálja. Az életrajzi művek esetében Thomka Beáta már említett meghatározásával ellentétben, ahol a fikcióteremtés aktusa a definíció lényege, Borbély Szilárd regénye elsősorban a korlátozottságot, a referenciát jelöli meg elsődleges kiindulópontként. Úgy vélem, a fülszövegben megjelenő GPS-koordináták, a gyermekkori önarckép, a regény színhelye, a Horthy-, Rákosi-, majd Kádár-korszak falujának, társadalmának, szokásainak leírása, a történetiség valóságossága és annak megjelenítése felől felfogott realista jelleg is ezt a referenciális olvasatot kínálja fel. A recepcióban megjelenő szociografikus értelmezés és a történetben leírtakkal való azonosulási szándék is a referenciális olvasat lehetőségét erősíti. Pontosabban azt a jelenséget mutatja be, melyet Margócsy István a következőképpen ír le: „[o]ly értelmezés volt ez, mely az irodalomnak elsősorban ismeretterjesztő és felvilágosító funkcióját hangsúlyozná – mintha a szépirodalomnak is az lenne a feladata, hogy az olvasóközönség [...] felismerje, hogy nem mindenki úgy él, mint

---

¹⁷ Ld. Balassa Péter el nem készült Móricz-monográfiáját. SZILÁGYI 2007, 26.

azt az értelmiségi köztudat önmagáról szeretné elhíttetni.”¹⁸ Különösképpen olyan kérdések kapcsán lehet helytálló ez az állítás, amelyekről egy átlagolvasó kevés információval rendelkezik, ilyenek például a társadalmi perifériák. Miután sokan elsősorban irodalmi művek alapján alkotnak képet ezekről, egyes befogadók a magyar szociográfiai hagyományba bekapcsolva tényirodalomként kezelik a művet. A referenciális olvasói stratégiának a másik okát abban fedezhetjük fel, hogy a közép-európai kortárs irodalomban több példát is találunk arra, hogy egyes szerzők a műfeldolgozás igényével lépnek fel, például a szerb,¹⁹ román,²⁰ illetve az orosz irodalomban is,²¹ így az olvasó a megjelenített világgal, melyet az önéletrajziség és realizmus miatt hitelesnek vél, azonosulni igyekszik.

Az értelmezés kettőssége – a fikció

Mekis D. János az önéletrajziséggel foglalkozó könyvében rámutat, hogy már Márainál „az *Egy polgár vallomása*ban milyen fontos szerepet tölt be a mimetikus ábrázolás kritikája. A szövegalkotóként fellépő elbeszélőnek azzal a felismeréssel kell szembesülnie, hogy az »egy élet« a maga teljességében éppúgy elbeszélhetetlen amint »maga az élet«.”²² A reprezentációval, az elbeszélhetőséggel kapcsolatos fenntartások és elméletek elterjedése, valamint az elbeszélői nyelv megváltozása után ez hatványozottan igaznak minősül. Az említett jelenség az önéletrajzi műfajok alakulását is előhívja, ezzel párhuzamosan pedig a történelem – egyéni vagy nem egyéni – elbeszélhetőségével kapcsolatos írások, valamint az újabb nyelvelméletek és az emlékezetkutatások tükrében is módosultak az értelmezési stratégiák, ezek alapján pedig a művek fikciós és figurális jellemzőinek vizsgálatára is ismételten reflektálnak az irodalomértelmezők.

Borbély önéletrajzi regényében a megalkotottságot alátámasztó két legfontosabb egységnek lehetne nevezni a mozaikosságot és

---

¹⁸ MARGÓCSY 2013, 4.

¹⁹ Ld. PANTIĆ 2010, 27.

²⁰ Ld. MUSAT, 25.

²¹ ALEKSZIJEVICS 2015.

²² MEKIS 2002, 7.

a mind tematikailag, mind a narrátor szemszögéből megjelenő idegenséget. A mozaikosságra elsőként a regény időrendjének hiánya mutat rá, ugyanis a mű cselekményidejének intervallumát leszűkíthetjük az 1960-as és az 1970-es évek Magyarországnak éveire, azonban a narrátor elbeszélésének ideje és nézőpontja folyamatosan változik. A narrátor kora hozzávetőleg meghatározható, a regény eleje és vége között tizenhárom év telik el, az események sorrendje azonban nem lineáris, a történetben a fiú kora mintha folyamatosan váltakozna. A szerző következetlenségéeként kifogásolta a kritika a gyermeki tudathoz nem illő reflexiókat, a gyermekkorból kilépett felnőtt narrátor szerepeltetését, az időben való csúsztatás azonban a mű fikciós értelmezhetőségének az egyik összetevője, hiszen a referencialításra törekvés helyett egy absztrakt, mozgó identitást, nézőpontot teremt a narrátorának.

A mitikus történetek a narrátor – és a család – identitását igyekeznek helyreállítani, megszerezni, visszaszerezni. Az önéletrajzi jellegű műfajok egyik tétje az önazonosság megtalálása és kommunikálása, amit azonban a regénybeli narrátor sosem érhet el, a stabil identitást tehát a regény szándékosan dekonstruálja. A rutén–hucul, román, zsidó, paraszti eredet problematikussága a narrátor folyamatos önkeresését jelzi. A szereplők közül a narrátor identitása a legbizonytalanabb, így a narrációban is mozaikosság és bizonytalanság fedezhető fel. A mitizáló eredettörténetek paradox módon szintén az önéletrajzi jellegtől való eltávolítást szolgálják, legalábbis a szöveg szerkesztettségét és stilizációját tekintve: „[k]özben a harmadik pecsétből, minden erdélyi románok fogságban nevelt metropolitája pecsétjéből nagy kövér cseppek hulltak.”²³ Az eredetmonda szövegbe emelése alatt a nagyapa nézőpontja érvényesül, a többszörös narrátor- és nyelvváltás után a gyermek narrátor önmeghatározásának hiányossága változatlanul fennáll, mintha ezek a történetek is teljes mértékig idegenek lennének a kisfiútól. Az önéletrajz mimetikusságának felfüggesztésére, tagadására az emlékek tisztázatlansága, olykor gomolygása, több nemzedék emlékeinek egybefonódása szolgál. A családtagok és a gyermek közötti párbeszéd és az eredetmítoszok

---

²³ BORBÉLY 2013b, 164.

továbbmesélése az önazonosság megtalálását biztosíthatná a narrátor számára, a nemzedékek közötti folytonosságot teremthetné meg, azonban az emlékek is pusztán az eltávolítás eszközévé válnak. A kisfiú által hallott vagy megélt emlékek nem válnak sajátjaivá, nincstelenségének és sehová sem tartozásának lesznek újabb bizonyítékai: „[a]nyám emlékeket talál ki nekem. Azt akarja, hogy úgy emlékezzek, ahogy ő. Hogy arra emlékezzek, amit ő tart fontosnak. Régi történeteket mesél.”²⁴ Ezáltal a narrációban egy olyan perspektíva jön létre, amelyből nem alakulhat ki egy egyenes vonalú narratív szerkezet, ezzel is hangsúlyozva a szöveg fikcionális jellegét.

Úgy vélem, hogy az emlékezet meghatározhatatlanságának másik példája egy tágabb kontextust körvonalaz, és rámutat az önéletrajzi írásban bennfoglalt fikciós aktusokra, valamint az idegenségnek a narrációban kifejeződő tapasztalatára: „[ü]lök az ároksparton és emlékeket találok ki. Nem tudok beszélni. Mostanában nincs hangom. Nem fáztam meg, csak nem tudok beszélni. Fekszem az ágyban és nézem a falat hetek óta. Nem beszélek anyámmal. Nem tudom, mi történt. Nem érzek semmit. Nézem a vizet és emlékeket találok ki. Eszembe jut nagyanyám, de nem emlékszem rá. Egyéves voltam, amikor meghalt. Megpróbálok kitalálni a nagyanyám.”²⁵ Az idézetet a regényen belüli szöveg és az azon kívül elhelyezkedő kontextus közötti belső tükörként értelmezhetjük.

A nyelvvesztés a műben manifesztálódó idegenség kifejezésének egyik sarkalatos pontja. Úgy vélem, a mű egyik tétje, hogy miként képes egy önéletrajzi elbeszélő megoldani a nyelvi transzparencia kérdését, képes-e feloldani azt az ellentétet, amely egy adott közegből való kilépés utáni nyelvvesztés, az idegenség és az önéletrajzi színrevitel között feszül. *Az elveszett nyelv* című esszéjében Borbély a nyelvvesztésről a következőket fogalmazza meg: „egy idő után már nem éreztem az otthonosságot, és viselkedésemmel csak mímelni tudtam a közösség érzését. [...] Aki elhagyja a falu népét, az elárulja őket. Aki beszél róluk, az is. Aki kiszakad közülük, az pedig elveszíti a nyelvét. Aztán újra tanul beszélni. De egy nyelv közben elveszett. Ezt az utat

---

²⁴ BORBÉLY 2013b, 128.

²⁵ BORBÉLY 2013b, 98.

jártam be én is.”²⁶ Ezen szöveg szerint a színrevitel megvalósíthatatlan, ugyanis amikor a reprezentációhoz szükséges nyelv még az elbeszélő birtokában lehet, hiányzik az ábrázolni kívánt világra való megfelelő rálátás és kívülállás, mire azonban az esetleges történet és tapasztalat kialakulna, a kilépés lehetetlenné teszi a hiteles elbeszélői nyelv újratereztetését.

A nyelvvesztés jelenségét már Illyés Gyula megfogalmazza műveiben, a *Nebéz földben*, a *Sarjürendekben* és a *Puszták népében* is. Illyés és Borbély művei az önéletrajziság és nyelvvesztés szempontjából is rokon szövegek. Illyés a *Nebéz földben* és a *Puszták népében* szintén a saját nyelvvesztésének és az érvényes nyelv megalkotásának problémáját járja körül, ezáltal egy külső perspektívából is látja magát, „az elbeszélő és az elbeszélői én közötti változó távolság szükségszerűen idegenség tapasztalatot hív létre”.²⁷ A rétegváltás és nyelvvesztés nem okvetlenül irodalmi jelenség, szövegekké íródásuk és a transzparenencia kérdése miatt azonban fontos szempontjával szolgálhatnak az elemzésnek. Kulin Borbála azt állítja Illyéssel kapcsolatban, hogy lírájának dualitását is a kettős életforma és kulturális minta határozza meg, Illyés műveinek esztétikája tehát a népi és a polgári kulturális háttér kettősségén alapszik.²⁸ Illyés verseinek azonban egy fontos aspektusára kell felhívni a figyelmet, arra, hogy versesköteteiben és a *Puszták népében* egyaránt dominál a képviseleti jelleg. Ezzel Illyés megalkot a maga számára egy olyan költői szereptípust, amelyben ötvöződik a saját identitása és az általa képviselt csoporté, így az idegenségjelleg valamelyest a nyelvvesztés ellenére is feloldódni látszik ebben a funkcióban.

Borbélynál a képviseleti szempont egyáltalán nem érvényesül, helyette az identitás idegensége és a szövegszerűség, valamint a múlt traumáinak feloldása kap jóval nagyobb teret a regényben. Az önéletrajziságban felmutatott probléma Borbélynál az, hogy a kettős kulturális háttér, a rétegváltás problémája miképpen nehezedik a regény elbeszélői nyelvére és miképpen teremt a narrátor

---

²⁶ BORBÉLY 2013a, 13.

²⁷ DOBOS 2003, 142.

²⁸ KULIN 2012, 571.

és a szerző között idegenséget. A „mi úgy mondjuk, hogy...” ismétlődő formula is jelzi ezt a kettősséget, úgy vélem azonban, hogy a szociográfiai hitelesség mellett ezek a kifejezések az elbeszélőnek szánt figyelmeztetéseknek tűnnek fel, hogy térjen vissza az elsődleges kulturális közeg nyelvéhez.

A műben ez okozza a narrátor saját magával szembeni idegenségét, az ábrázolás mozaikosságát, a realizmusba, szociografikusságba keveredő mítoszokat és identitásproblémákat. Borbély önéletrajzi művében tehát egyszerre van jelen a referenciális olvasás lehetősége és a realizmusigény, valamint a fikciós jelleg és a szövegszerűség.

Rövidítésjegyzék

- ALEKSZIJEVICS 2015 – Svetlana ALEKSZIJEVICS, *Elbordott múltjaink*, ford. IVÁN Ildikó, Bp., Európa, 2015.
- BODOR 2012 – BODOR Béla, *Hús darab történet: Maros András: Neveket akarok hallani* = B. B., *Mítoszcserepek: Tanulmányok, esszék, kritikák a jelen és félmúlt magyar prózairodalmának köréből*, Bp., Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút, 2012, 418–420.
- BORBÉLY 2013a – BORBÉLY Szilárd, *Egy elveszett nyelv*, ÉS, 2013. júl. 05., 13.
- BORBÉLY 2013b – BORBÉLY Szilárd, *Nincstelenség*, Bp., Kalligram, 2013.
- DE MAN 1997 – Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3, 93–107.
- DOBOS 2003 – DOBOS István, *Az idegenség retorikája: A Puszták népe újraolvasása* = *Csak az igazat: Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumára*, szerk. GÖRÖMBEI András, Bp., Kortárs, 2003, 139–149.
- ILLYÉS 1993 – ILLYÉS Gyula *Összegyűjtött versei*, kiad. DOMOKOS Mátyás, Bp., Szépirodalmi, 1993, I–III.
- KULIN 2012 – KULIN Borbála, *A világ mint szakrális szöveg: A transzcendencia-tapasztalat költői tematizálásának kettős kulturális háttere Illyés Gyula A ház végén ülök... című versében*, ItK, 2012/5, 570–587.
- LEJEUNE 2003 – Philippe LEJEUNE, *Az önéletrajzi paktum*, ford. VARGA Róbert = *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune műveiből*, ford. BÁRDOS Zsuzsanna, GÁBOR Lívია, HÁZAS Nikolett, TOÓKOS Péter, VARGA Róbert, Z. VARGA Zoltán, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2003, 17–46.

- MARGÓCSY 2013 – MARGÓCSY István, *Borbély Szilárd: Nincstelenség/Már elment a Mesijás?*, 2000, 2013/10, 3–16.
- MEKIS 2002 – MEKIS D. János, *Az önéletrajz mintázatai – a magyar irodalmi modernség hagyományában*, Bp., FISz, 2002.
- MUSAT 2010 – Carmen MUSAT, *A realizmus metamorfózisai*, ÉS, 2010. jún. 25., 25.
- PANTIC 2010 – Mihajlo PANTIC, *Az élet érdekesebb*, ÉS, 2010. jún. 25., 27.
- SÁGHY 2012 – SÁGHY Erna, *Térey János író szolidaritásról és protokollról*, HVG, 2012. febr. 5., 34–35.
- SZILASI 2015 – SZILASI László, *Ex Libris*, ÉS, 2015. dec. 11., 19.
- SZILÁGYI 2007 – SZILÁGYI Zsófia, *Honnan tovább? A prózafordulat és irodalomtörténeti hagyomány = Prózafordulat*, szerk. GYÖRFFY Miklós, KELEMEN Pál, PALKÓ Gábor, Bp., Kijarat, 2007, 13–30.
- SZIRÁK 2001 – SZIRÁK Péter, *Szóval nebéz: A magyar prózáról 2001 júliusában*, Bárka, 2001/5, 53–71.
- TAKÁTS 2015 – TAKÁTS József, *Távoli tükör*, Je, 2015/7-8, 827–836.
- TAKÁTS 2016 – TAKÁTS József, *Várakozás a realizmusra*, ÉS, 2016. jan. 29., 13.
- TÉREY 1998 – TÉREY János, *Házunk tája: A belterjességről*, Je, 1998/2, 143–145.
- THOMKA 2008 – THOMKA Beáta, *Életrajzi fikció, biotext, a szerző mint metalepszis = Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk. MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2008, 225–230.
- Z. VARGA Zoltán, *Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése*, Hel, 2002/3, 247–257.

NAGY ÁGOSTON

Az 1809-es háborús információáramlás és a propaganda megítélése a Kazinczy-levelezésben

Az 1809-es ötödik koalíciós háború magyarországi propagandáját¹ illető recepció vizsgálatához az egyik legfontosabb forrásunkat Kazinczy Ferenc levelezése szolgáltatja. A levelezésben számos helyen találkozhatunk a közvéleményre, a nemességnak a felkeléshez való viszonyára, valamint az egyes propagandaműfajokra, röpiratos munkákra, időszaki sajtótermékekre történő utalásokkal. A levelekben, szemben az udvar háborús politikáját a propaganda változatos eszköztárával támogató nyomtatott sajtóval, a háborús diskurzusok kritikájára, a politikai-katonai helyzet alternatív értelmezésére is találhatunk példát. A Kazinczy-levelezés az 1809-es háború idején „nyilvánosságteremtő” funkcióval bírt,² melynek origójaként Kazinczy maga is fontos szerepet játszott a háború alatti információáramlásban: tudatosan rendszerezte, összemérte, majd szelektálta és közvetítette levelezőpartnerei felé a különféle csatornákon keresztül összegyűjtött információt. Hálózatszerű kapcsolatrendszeréhez a háborúban más és más formában érintett, arról eltérő tapasztalatokat felhalmozó résztvevők topográfiailag is kiterjedt köre tartozott. Kazinczy nem egyszer magáról az információról és az azt közvetítő technikákról kezdeményezett diskurzust. A háborús információáramlás gyakorlatairól, eszközeiről és műfajairól alkotott véleménye egy elvontabb probléma felé mutatott, melynek középpontjában a háború eseményeiről különféle forrásokból kinyerhető információ értékelése, modern kifejezéssel a korabeli „információs ökoszisztéma”³ és a háború idején cselekvő egyének viszonya állt.

---

¹ Erről átfogóan: CSÁSZÁR 1909.

² A Kazinczy-levelezésről mint nyilvánosságról, illetve ennek különböző változatairól ld. MEZEI 1994.

³ Z. KARVALICS 2014, 10–11.

Mindezek alapján dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy az „információtörténet”⁴ és a „történeti kommunikációelmélet”⁵ megfontolásait hasznosítva rekonstruáljam a levelezésben az információval, információáramlással és ennek részeként a háborús propagandával, illetve a különféle médiákkal, műfajokkal kapcsolatos elképzeléseket és korabeli fogalomhasználatot. Úgy vélem, ezzel az eljárással érdemben kiegészíthető a több szinten is mediatizált francia háborúk, illetve nemesi felkelések javarészt tömegével megjelent nyomtatványokból álló irodalmát feldolgozó textológiai modell⁶ és kommunikációtörténeti tipológia.

Kazinczy, de részben épp az ő hatására levelezőpartnerei is igyekeztek a röpiratok, újságcikkek stb. tömegéből, határozott érték-választások alapján szelektálni. Ez legtöbbször három szempont mentén történt: egyrészt a rendi politikai irodalom⁷ bevett retorikai-topikus konvencióihoz való viszony alapján (ideértve a retorikai szituációt is), másrészt a különféle szövegekből kinyerhető információ minőségére való tekintettel, harmadrészt pedig, átfogva az előző ketőt, a „patriotismus” kívánatos formájával összefüggésben.

Kazinczy az 1809-es háborúról a legtöbb levelet a krasznai inszurgens gyalogoszászlóalj élén őrnagyként szolgáló Cserey Farkassal váltotta. Azt követően fejtette ki véleményét az információáramlás különféle csatornáit és a propaganda műfajai kapcsán, hogy Cserey elküldte neki két, a *genus demonstrativum*-ba sorolható és az inszurrekci-

---

⁴ A témáról szóló átfogó magyar nyelvű historiográfiai cikkek, előszavak, módszertani könyvfejezetek száma a diszciplína elfogadottságának növekedésével párhuzamosan növekszik, ezért csak két, viszonylag friss problémaközpontú tanulmányt említenék: Z. KARVALICS 2012, WELLER 2012.

⁵ A megközelítés két klasszikus programcikke: KECSKEMÉTI 1995 és BENE 2001. A klasszikus századforduló deákos költészetére történő alkalmazásához ld. PORKOLÁB 2005, 11–61.

⁶ A századfordulós felkelések költészetének textológiai értelmezéséhez, kitekintéssel a tágabb értelemben vett propagandairódalomra, ld. PORKOLÁB 2014.

⁷ Ennek „hosszú hagyományához” a költészetben ld. VADERNA 2013, 471–476.

ők vármegyei reprezentációs gyakorlatainak kontextusába ágyazódó beszédét.⁸ Kritikája, ahogyan azt egy levelében gróf Dessewffy Józsefnek írta, mindenekelőtt a Cserey által is képviselt patriotizmus „szertelen vanitásaival”⁹ szemben fogalmazódott meg. Kazinczy szerint a hazafiságnak ezzel a reflektálatlan formájával szemben „[a tudomány] nem csak nem ellenzi a’ Patriotismust, sőt kötelez reá: de a’ Tudós ember patriotismusa nem vad gyűlölése ’s igazságtalanságokkal való szidalom, hanem *tiszta*”.¹⁰

Kazinczy Csereynek a krasznai megyegyűlés előtt elhangzott szónoklatára reagálva, a háború okainak vizsgálatával kapcsolatban tért ki az uralkodó és alattvalói közötti hierarchikus viszony problémájára, amely az udvar által kibocsájtott és nagy példányszámban terjesztett proklamációk, manifesztumok értékelését is meghatározta. A háború okainak vizsgálata szerinte „nem kívántatik-meg arra, hogy kötelességünket teljesítsük”, mivel „[a]’ király háborút parancsol, a’ Diaeta elvégzette a’ felülést”. Ugyanakkor úgy vélte, hogy „mivel ez a’ vizsgálás a’ buzgóságot el nem oltja sőt nevelheti, ’s mivel az emberi elme, épen az által hogy elme, el nem tiltathatik attól, hogy ne kérdje, mint jövünk ezen háborúhoz, azt kérdeni nem vétek”.¹¹

(1) Kazinczy felfogása szerint az uralkodó család férfitagjai által megszemélyesített hatalmi intézmények által kibocsájtott hivatalos információ és annak jellemző propagandisztikus műfajai álltak az információs piramis csúcán. Ezek szerzői a bécsi udvarhoz közelálló értelmiségiek voltak, akik anyagi ellenszolgáltatás fejében vagy hazafias lelkesedésből vállaltak részt a háborús propagandagépezet működésében.¹² Bár Kazinczy az eredetileg németül megjelent proklamációknak a szerzőit nem, csak esetenként fordítóit ismerte,¹³

---

⁸ Cserey Farkas (a továbbiakban: Cserey) Kazinczy Ferencnek (a továbbiakban: Kazinczy), 1809. márc. 7. = *KazLev*, VI, 271. Vö. MEZEI 1994, 88.

⁹ Kazinczy gróf Dessewffy Józsefnek (a továbbiakban: Dessewffy), 1809. márc. 23. = *KazLev*, VI, 305.

¹⁰ Kazinczy Csereynek, 1809. febr. 21. = *KazLev*, VI, 245.

¹¹ Kazinczy Csereynek, 1809. márc. 19. = *KazLev*, VI, 302.

¹² HAGEMANN 2006, 42–46.

¹³ Vö. Kazinczy Kis Jánosnak, 1810. ápr. 7. = *KazLev*, VII, 358.

ám ezek hitelességét maga a hatalom, azaz a kibocsájtó személy szignója igazolta. Egyik Csereyhez írott levelében például a háborús külpolitikai helyzet kapcsán éppen ezeknek a hivatalos szövegeknek a feltétlen megbízhatóságáról számolt be: „Károly ’s János Fő-Hercegeinknek tegnap jött Proclamációjokból látom hogy tulajdon temérdek erőnkön kívül szomszéd Fejedelmekbe is bízhatunk, ’s ez igen gyönyörű vigasztalás.”¹⁴ 1809 áprilisában Virág Benedeknek írott levelében regisztrálta azt az invenciót az udvari propaganda kapcsán, amelyet az utókor az 1809-es háborús mozgósítás specifikumának tekintett, és meghatározónak látott a modern osztrák-német nemzet-tudat megalapozása szempontjából.¹⁵ A hazaszeretet, Kazinczy érvelése szerint immár kiterjedt az örökös tartományok korábban alattvalókként kezelt lakosaira is, ami a háborús lelkesedés felkeltésén túl, hatással volt a monarchia jellegére is:¹⁶ „[s]ok ember eddig azt hitte, hogy a’ *hazaszeretet* csak pártosok’ szava és hogy a’ Monarchiák’ lakosinak nem kell ezt is ismerni, ’s elég nekik a dein Wille ist unser Gesetz [a Te akarod a mi törvényünk – N. Á.]. Az ő Felsége, a’ nagy bajnok Károly és a’ tudományokat kedvellő János proclamatioi eleve-nítő Irások ’s látjuk hogy még az Austriaiakra is nagyon hatnak.”¹⁷

Kazinczy Cserey Kraszna vármegye előtt elhangzott beszédével kapcsolatos leveleiben a „tiszta” patriotizmus előfeltételévé tette a tájékozódás általa helyesnek tartott, racionális mérlegelésen alapuló és mindig egyszerre több forrás számbavételén alapuló formáját. Ahogyan a szónoklat kapcsán fogalmazott, ebben még a mozgósító céllal született munkák esetében sem volt helye a tények elferdítésének és az ellenség lejáratásának: „az ellenségi relatióknak nem kellene velünk olyakat mondattatni, a’ mi ellenkezik a’ factumokkal.”¹⁸

---

¹⁴ Kazinczy Csereynek, 1809. ápr. 21. = *KazLev*, VI, 348.

¹⁵ Az örökös tartományokban a mozgósítás technikái és nyelve az 1809-et követő háborúban visszarendeződtek a korábbi konzervatív formákba, elhagyva a széles tömegeket megszólító patrióta-nacionalista retorikát. Ld. HAGEMANN 2006.

¹⁶ A felvilágosodás hatásához, illetve a patriotizmus kérdésköréhez a monarchiákban ld. BLOM–LAURSEN–SIMONUTTI 2007.

¹⁷ Kazinczy Virág Benedeknek, 1809. ápr. 21. = *KazLev*, VI, 345.

¹⁸ Kazinczy Csereynek, 1809. febr. 21. = *KazLev*, VI, 242.

A hivatalosság álláspontját reprezentáló proklamáció-típusú munkákon túl, amelyeket lényegében kivont a racionális mérlegelés és kritika követelménye alól, a háborúval és a külpolitikai helyzettel kapcsolatos információk, eszmék és hírek közvetítésének két fő nyomtatott forrását különítette el: a röpiratokat és az időszaki sajtót.

(2) A közelebbről meg nem határozott röplapok kapcsán írta Csereynek, hogy: „[s]zámot kell tudnod adni magadnak és a világnak minden érzéseid felől, 's a felhozandó próbáknak tekintetet érdemlőbb forrásokból kell véve lenniek mint azok a nyomorúlt broschürök, a melyeket a járatlan Delfii oraculumoknak tart, holott bérbe fogadott firkálójik magok is kaczagva írják, hogy hányat fognak elszédíteni.”¹⁹ A „broshürök” e meghatározás szerint olyan, fizetett propagandisták által előállított sajtótermékek, melyek célja a közvélemény, mindenekelőtt a tanulatlan tömegek befolyásolása volt. Az írástudók egy része a háború alatt az ilyen erősen alkalomhoz kötött, és a mozgósítás szertartásait kiszolgáló funkcionális műfajokban alkotott.

Néhány, a mozgósítást szolgáló munkával cím szerint is találkozhatunk a levelezésben, köztük volt Pedro Cevallos Guerrának a spanyol Napóleon-ellenes propaganda kulcsszereplőjének a szövege is. Ebből egy példány már 1808 novemberében a bécsi állami kancellária birtokába jutott, s 1808 végéig két német fordítása is elkészült, Friedrich Alexander Bran, valamint Ernst Moritz Arndt tollából.²⁰ A szöveg terjesztése részét képezte a bécsi udvar Napóleonnal szembeni propagandatevékenységének is. Cserey Farkas 1809 májusában vetette fel, hogy Cevallos munkáját magyarra fordítaná. Kazinczy Rummy Károly Györgyhöz írott leveléből az is kiderül, hogy Csereyt az erdélyi kormányzó bízta meg a fordítással.²¹ Kazinczy a szövegről olvasatlanul is lesújtóan nyilatkozott, igyekezve lebeszélni levelezőpartnerét a fordítás elkészítéséről: „Cevallosnak fordításával ne töltsd haszontalanul idődet, mert leveleddel együtt érkező újságomból (Hazai Tudósítások) tudom, hogy már ki is jött. Nem

---

¹⁹ Kazinczy Csereynek, 1809. febr. 21. = *KazLev*, VI, 245.

²⁰ REINALTER 2010, 70–71.

²¹ Kazinczy Rummy Károly Györgynek, 1809. máj. 30. = *KazLev*, VI, 397.

tudom mi van benne. A' Fő-Ispán asztalkáján láttam a' minap Corinna mellett. Képzeled hogy meggyőzhetetlen idegenséggel lévén mind az eránt a' mi illetén Flug Schrift [röpirat – N. Á.], akár melly parthiáé légyen az, meg sem olvastam 's meg sem fogom soha."²² A válaszból több minden is kiderül a röpiratok megítélésével kapcsolatban. Egyfelől az újságok és a röpiratos műfajok egymáshoz való viszonyára vonatkozóan jelentősége van annak, hogy Kazinczy Kultsár István lapjából értesült a kötet megjelenéséről. A korszak referáló hírlapjai, mint a *Hazai és Külföldi Tudósítások* vagy a bécsi *Magyar Kurir*, fontos csomópontjai voltak a háborús információáramlásnak. A lapok alapvetően a hivatalos bécsi udvari újságból átvett híreket közölték újra, illetve egészítették ki az olvasók által az ország különböző részeiből beküldött tudósításokkal. Ezen kívül folytatásokban megjelentették az udvar által kibocsájtott anyagokat, különféle nem hivatalos nyomtatott munkák egészét vagy egyes részleteit, nem egyszer a lokális nyilvánosság előtt elhangzott buzdító beszédek leiratait is. Mindezekén túl a háború információs konjunktúráját meglovagoló nyomdák és könyvkereskedők a lapokban elhelyezett hirdetéseik révén igyekeztek népszerűsíteni propagandisztikus alkalmi kiadványaikat, de az olyan hivatalos munkákat is, mint a nemesi felkelés szabályzatai.²³ Kazinczy tehát ezen a csatornán keresztül szerzett tudomást Cevallos anonim magyar fordításáról.²⁴ Az egyébként igen vastag, két és félszáz lapnyi terjedelmű munkát, amelynek jó részét egy, a spanyol felkeléssel kapcsolatos dokumentumgyűjtemény teszi ki, Kazinczy röpiratnak minősítette, az ilyen típusú szövegeket pedig egyértelműen negatívan ítélte meg, függetlenül attól, hogy kibocsájtóik melyik oldal háborús erőfeszítéseit támogatták. Hozzájárult ehhez az is, hogy „[a]' magyarra fordított Cevallos [...] ezen Druckort [nyomtatási hely – N. Á.] alatt jött ki: *Magyar-Országban*, melly azt gyanítatja, hogy a' munka gyanús".²⁵ A francia háborúk röpirat-irodalmára jellemző módon

---

²² Kazinczy Csereynek, 1809. máj. 30. = *KazLev*, VI, 398.

²³ LÁZÁR 2010.

²⁴ A szöveget a nádor utasítására Verseghy Ferenc fordította magyarra, ld. CEVALLOS–VERSEGHY 1809.

²⁵ Kazinczy Csereynek, 1809. máj. 30. = *KazLev*, VI, 398–399.

a nyomtatvány koholt nyomdahely alatt, névtelenül jelent meg, ami Kazinczynál önmagában kétségessé tette az általa közvetített információ minőségét és hitelességét. A Kazinczy-féle definíció szerint a röpiratos munkák egybeváltak a korszaknak a francia forradalomhoz kötött, szűkebb és pejoratív értelemben használt propagandafogalmával.²⁶ Ez utóbbi lényegét alapvetően nem a tájékoztatás, hanem a hallgatóság befolyásolása jelentette, leegyszerűsített „ideologikus” elképzelések mentén, melyet a szövegek előállítói az ismerős topozokra való hivatkozáson túl, az információ szelektív terjesztésén keresztül is elérhettek. Ezek által tömegek váltak érintetté az írásos akkulturációban, elsősorban az új, sokak által érthető beszédmódon megszólaló nagy példányszámú, napi aktualitásokkal kapcsolatos politikai iratok olvasásán keresztül, amelyeknek elsődleges célja a meggyőzés és a politikai hívek toborzása volt.²⁷ Magyarországon a századfordulón az 1797-től 1809-ig négyszer is fegyverbe szólított inszurrekciók jelentették a politikai-háborús tematikájú, mozgósító röpirat-irodalom csomópontjait, melyet az „irodalom közkatonaí” állítottak elő, és amely széles társadalmi visszhangra talált a fegyverkező nemesség köreiben.²⁸

(3) A harmadik Kazinczy által emlegetett nyomtatott médium az időszaki sajtó volt, amelynek megítélése az általa hordozott információ szempontjából mindenekelőtt a röpiratokkal való összehasonlításban nyerte el jelentőségét. A kritika és mérlegelés alól kivont hivatalos proklamációkkal, illetve az „irodalom alvilágába”²⁹ száműzött „broschürekkel” szemben, Kazinczy szerint a különböző újságok hírei ugyan megbízhatóbbnak bizonyultak, ám esetükben is komoly reflexiót tartott szükségesnek. A magyar nyelvű lapok már megjelent hírek összegyűjtésén és szelekcióján alapultak, így hatványozottan merült fel szerkesztőik felelőssége. Különösen Kultsár István lapját és hírszerkesztői gyakorlatát illetően találkozhatunk kritikus hangokkal a levelezésben. Dessewffy József a korszakra már

---

²⁶ TESZ, III, 294.

²⁷ BARBIER–LAVENIR 2004, 65–72.

²⁸ CSÁSZÁR 1909, 6.

²⁹ A kifejezéshez ld. DARTON 1982.

meghaladott referáló hírlapok bevett szerkesztési gyakorlatát és a Kultsár által alkalmazott szelekciós eljárást tette kritika tárgyává: „[e]z az ember vagy a' híjába valóságoknak tzfírázója, vagy tsupán által író szokott lenni. Soha semmi gyökeres idea nem termett pennája alatt, és fél mindegyiktől, a' melly másnak tolla alatt serdül.”³⁰ A két magyar nyelvű lap szerepe a háborús információ áramoltatásában azonban Kazinczy szerint, fogyatékoságaik ellenére is kiemelkedőnek számított. Kazinczy az *Europa* című „deák politicus” bécsi újság kapcsán úgy nyilatkozott, hogy az „*Európából* semmit sem tanúlok sőt meg sem olvasom, fel lelvén azt a' Kurírban 's a Kulcsár újságaiban”.³¹ Ebből a megjegyzésből nem csak az derül ki, hogy a háborús referáló újságírás, a közös forrásokból fakadóan, gyakran ugyanazt az alaphírt reprodukálta a különböző nyelveken megjelenő lapokban, de az is, hogy a két magyar időszaki sajtótermék, hiányosságai dacára, már képes volt aktuális hírekkel ellátni az olvasókat.

Kazinczy az újságokra érvényes olvasási stratégiáját normatív igényel is megfogalmazta Cserey számára: „[a'] legtökéletesebb ellenkezésben van gondolkozásunk, 's meg nem foghatom, hogy Te, a' ki az újságokat bizonyosan nem hiú viszketegségből vagy aus blosser Langenweile [puszta unalomból – N. Á.], hanem reflexiókkal olvasod, hogy tudsz olyakat mondani.”³² A levelekben megfogalmazódó elképzelés értelmezhető a Nyugat-Európában a 18–19. század fordulóján lezajlott „olvasás forradalmáról” alkotott narratíva részeként is, melynek lényege, hogy a változatos, de zömmel már világias jellegű nyomtatványok tömegének extenzív olvasása, amely együtt járt az olvasóközönség kiszélesedésével, a tájékoztatás és önképzés legfontosabb eszközévé vált.³³ Az extenzív olvasás gyakorlatát Kazinczynál is épp az utóbbi funkció igazolta, miközben korlátozta az extenzió jellegét is: a nagy példányszámú röpiratokat éppen megbízhatatlanságuk, a szerzőségüket és kiadóikat övező

---

³⁰ Dessewffy Kazinczynak, 1808. dec. 14. = *KazLev*, VI, 149.

³¹ Kazinczy Csereynek, 1809. febr. 21. = *KazLev*, VI, 246.

³² Kazinczy Csereynek, 1809. febr. 21. = *KazLev*, VI, 241–242.

³³ BARBIER 2006, 247–248.

homályosság, illetve az információkat politikailag torzító elfogultságuk miatt kizárta a háborúról való józan véleményalkotást befolyásoló szövegek közül. Ahogyan erre többször is utalt az inszurrekció kiszélesedő nyilvánossága, és a különféle háborús munkák iránt megnövekedett kereslet-kínálat kapcsán, tisztában volt azzal, hogy a nemesi tömegek közvéleményét jelentős részben éppen a „broschürök” formálták. Az önálló véleményalkotás képessége, amely mint láttuk a helyesen felfogott patriotizmus egyik előfeltételét is jelentette a már rendelkezésre álló tudás alapján, a propagandától befolyásolt tömegek véleményével került szembe.

Az információ áramlásának, értékelésének és különösen a nagy példányszámú nyomtatványok előállításának, terjedésének és befogadásának a feltérképezése hozzásegíthet annak a nagy képnek a kiegészítéséhez, melyet a had-, politika-, és társadalomtörténet az utolsó felkelésről és a háborúról alkotott. Egy ilyen típusú vizsgálódás, melyben a Kazinczy-levelezés csak az első lépést jelentheti, közelebb vihet azoknak a motivációknak a megértéséhez, melyek az 1809-es mozgósítás sikeréhez, végső soron a rosszul kiképzett és felfegyverzett magyar nemesi inszurrekciónak a kor legmodernebb hadseregével szembeni kiállásához és vereségéhez vezettek.

Rövidítésjegyzék

- BARBIER 2006 – Frédéric BARBIER, *A könyv története*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2006.
- BARBIER–LAVENIR 2004 – Frédéric BARBIER, Catherine Bertho LAVENIR, *A média története*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2004.
- BENE 2001 – BENE Sándor, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben: A kora újkori modell*, ItK, 2001/3–4, 285–315.
- BLOM–LAURSEN–SIMONUTTI 2007 – Hans BLOM, John Christian LAURSEN, Luisa SIMONUTTI, *Monarchisms in the Age of Enlightenment: Liberty, Patriotism, and the Common Good*, Toronto, University of Toronto Press, 2007.
- CEVALLOS–VERSEGHY 1809 – Pedro CEVALLOS GUERRA, *Hiteles előadása a’ Spanyol történeteknek az Aranjuézji nyughatatlanságoknak fellebbolásától*

- fogva a' Bajóni Juntának befejezéséig*, [ford. VERSEGHY Ferenc], Magyar Országban, [k. n.], 1809.
- CSÁSZÁR 1909 – CSÁSZÁR Elemér, *Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban*, Győr, [k. n.], 1909.
- DARNTON 1982 – Robert DARNTON, *The Literary Underground of the Old Regime*, Cambridge, Mass., Harvard U. P., 1982.
- DONGÓ GYÁRFÁS 1909 – DONGÓ GYÁRFÁS Géza, *A zempléni nemes hadak 1809-ben (Insurgens Turma Nobilis Zempleniensis)*, Sátoraljaújhely, Zemplén, 1909.
- HAGEMANN 2006 – Karen HAGEMANN, “Be Proud and Firm, Citizens of Austria!": Patriotism and Masculinity in Texts of the “Political Romantics” Written During Austria’s Anti-Napoleonic Wars, *German Studies Review*, 2006/1, 41–62.
- Z. KARVALICS 2012 – Z. KARVALICS László, *Információtörténelem: Az önanonosság keresésétől az átfogó kutatási programokig*, Aetas, 2012/4, 5–12.
- Z. KARVALICS 2014 – Z. KARVALICS László, *Horizontokat tágító és civilizáló erő: Az információ-történelmi fordulat irányairól és esélyeiről a sajtótörténet-írásban*, Médiakutató, 2014/2, 7–15.
- KazLev* – KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., Akadémiai, 1927, XXIII, s. a. r. BERLASZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960, XXIV, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi, XXV, s. a. r. Soós István, Debrecen, Debreceni Egyetemi (Kazinczy Ferenc Összes Művei).
- KECSKEMÉTI 1995 – KECSKEMÉTI Gábor, *A történelmi kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 1995/5–6, 561–576.
- LÁZÁR 2010 – LÁZÁR Balázs, *A magyar nemesi felkelés 1809. évi szabályzatai = Franciaék Magyarországon, 1809*, I, szerk. BANA József, KATONA Csaba, Budapest–Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára–MOL–Mediawave Közalapítvány, 2010, 63–73.
- MEZEI 1994 – MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994.
- PORKOLÁB 2005 – PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak panteonja épül”: *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés*, [h. n.], Anonymus, 2005.
- PORKOLÁB 2014 – PORKOLÁB Tibor, *Szempontok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához = Textológia–filológia–értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2014 (Csokonai Könyvtár, 55), 191–214.

- REINALTER 2010 – Helmut REINALTER, „Spanien und Tirol tragen keine Fesseln“: *Der Einfluss des spanischen Unabhängigkeitskampfes auf die Erhebung Tirols 1809 = Außenperspektiven: 1809. Andreas Hofer und die Erhebung Tirols*, hrsg. Helmut REINALTER, Florian SCHALLHART, Eva LAVRIC, Innsbruck, Innsbruck U. P., 2010, 65–76.
- TES_z – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–IV, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967–1984.
- VADERNA 2013 – VADERNA Gábor, *Mit hagyományozott a 18. századi költészet a 19. századra?*, It, 2013/4, 467–501.
- WELLER 2012 – Tomi WELLER, *Egy információtörténeti évtized: a szakirodalom és az elméletek áttekintése 2000–2009*, ford. HUNYADI Zsolt, Aetas, 2012/4, 221–235.

PAPP INGRID

Az erdélyi fejedelem kapcsolata Illésházy Gáspárral és a cseh exulánsokkal

Kölcsey 1833. június 23-án – a vallásügyi tárgyalások kapcsán – a következőképpen hivatkozott a Bethlen Gábor által kivívott vallás-szabadságra: „vallásbeli szabadság csak ott van, hol egy felekezetből másba szabadon mehetni. Ezen szabadságért vívott Bocskay és Bethlen; ezért az 1790-diki Rendek.”¹ Kölcsey világosan látta, hogy a fejedelem ismételt hadjáratai valóban hozzájárultak ahhoz, hogy a felső-magyarországi területek lakói a Cseh- és Morvaországban tapasztalható állapotokhoz képest jó ideig összehasonlíthatatlanul szabadabban gyakorolhatták vallásukat. Bocskai és Bethlen hadjáratai e tekintetben kiindulópontját és hivatkozási alapját képezték azon folyamatoknak, amelyek az 1830-as években a nemzeti reformtörekvésekben fejeződtek ki. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) és választott magyar király (1620–1621) 1619–1621 közötti tevékenységével már könyvtárnyi szakirodalom foglalkozott.² Azonban úgy vélem, a Bethlen-kép árnyaltabb megrajzolásához elengedhetetlenül fontos megvizsgálni Bethlen kapcsolatát a magyar királyságbeli rendekkel (különösen Illésházy Gáspárral) és a cseh exulánsokkal, mivel a Magyar Királyság, a protestáns rendek és a cseh exulánsok számára sorsdöntő időszaknak tekinthető a fejedelem 1619–1621 közötti hadjárata.

1619-ben a Habsburg Birodalom válságos időszakot élt át. II. Ferdinánd cseh (1617), majd egy évvel később magyar király (1618. május 18.) a nagybátyja, II. Mátyás 1619. március 20-án bekövetkezett

---

¹ KÖLCSEY 2000, 204. – Gyapay László tanár úr legfőbb kutatási eredményei Kölcsey Ferenc kritikusai pályájának és irodalomszemléletének monografikus feldolgozásához, illetve irodalomkritikai és esztétikai írásainak kritikai kiadásához kapcsolódnak.

² Az itt következő ismertetés alapvető támpontjai: PÁLFFY 2013; J. ÚJVÁRY 2013; KÖNYA 2013, 179–189; ODLOŽILÍK 1932–1933.

halálát követően a német-római császári trón megszerzésén munkálkodott. Ezzel egy időben a protestáns cseh rendek új királyt választottak, meghívták a cseh trónra Pfalzi V. Frigyes, aki apósa, I. Jakab angol király rosszallása ellenére elfogadta a trónt és Prágába utazott feleségével. 1619. november 4–7. között cseh királlyá koronázták. Ebben a válságos helyzetben indított támadást a Habsburg állam ellen Bethlen Gábor, akit 1620. augusztus 25-én Besztercebányán a magyar rendek királlyá választottak. II. Ferdinánd 1619 végére ugyan megszerzte a császári trónt, azonban néhány hónap leforgása alatt elvesztette a cseh és részben a magyar koronát. Bethlen az Oszmán Birodalom vazallusa volt, azonban az Oszmán Birodalom politikai okokból nem akart háborúba keveredni a Habsburg Monarchiával, ezért taktikailag kívárta, hogy Bethlen és protestáns szövetségesei mire képesek II. Ferdinánd hadaival szemben. A Habsburg Monarchia válságos helyzete az 1620. november 8-án lezajlott fehérhegyi csatáig tartott, amikor is a cseh, morva, sziléziai és magyar csapatok alig egy óra leforgása alatt súlyos vereséget szenvedtek a császári hadaktól. A csatát veszített uralkodó, Pfalzi Frigyes a menekülést választotta udvartartásával és a rendi felkelés vezetőivel együtt. Egyes magas rangú vezetők Bethlen Gábor udvarába menekültek. Ilyen volt thurni Jindřich Matyáš és a jägerndorfí őrgróf, János György.³ 1622. január 6-án Bécsben aláírásra került a nikolsburgi béke a fejedelem és a császár között, amelyben Bethlen lemondott a királyi címéről, és kötelezte magát a Szent Korona visszaadására, amiért megkapta a hét felső-magyarországi vármegyét.

Esterházy Miklós királyi főudvarmester (1618–1622) összeírta a magyar királlysági rendeket Bethlen Gáborhoz való viszonyuk alapján. Négy nemesi csoportot határozott meg: „az kik Bethlennek az magyar koronához tartozó urak fejet nem hajtottak”, „az kiket az kételenség vitt reá”, „az kik Bethlent hitták vagy kedvvel vették” és „az nemesek között az kik ezenben fők”.⁴ A harmadik csoportot tehát a fejedelmet támogató nemesek alkották: „Batthyány Ferenc. Thurzó Imre. Thurzó Szaniszló. Három Révay. Nádasdy Pál. Nádasdy László.

---

³ KÁRMÁN 2013.

⁴ SZALAY–SALAMON 1863–1870, I, 66–69.

Szécsi György, öcscseivel. Rákóczy György. Illésházy Gáspár. Jakusics András. Tököli István. Zrínyi Miklós. Erdődy Kristóf. Szunyogh Mózes. Vizkeleti Mihály. Két Nyáry, István s Miklós. Két Listhius István. Két Pongrácz: István és János. Három Zay. Dóczi István. Esterházy Gábor. Forgács Péter.” A negyedik csoporthoz Bethlen fő támogatói tartoztak: „Rákóczi János. Bossányi Miklós. Fülő Miklós. Bogdányi János. Sándor János. Litay István. Strucz Ferencz. Csúti Gáspár. Szegedy Gáspár. Zmeskál Jereslaus. Liptai Imre. Horvát Bálint. Sepsi János. Vizkeleti János az pápai. Dávid János. Gyürky Benedek.”⁵ Esterházy egy ötödik csoportot is megnevezett: „az kapitányoknak az roszsza”.⁶ Illésházy Gáspárt a fejedelmet támogató nemesek közé sorolja a főudvarmester – ezen állításával nem is szeretnék vitába szállni –, azonban úgy vélem, hogy Illésházy Bethlenhez fűződő kapcsolatát némileg árnyalni szükséges.

Illésházy Gáspár, Magyarország nádorának, Illésházy Istvánnak az örököse 1610-től lett Trencsén és Liptó vármegyék főispánja. Bethlen Gábor és Illésházy Gáspár az 1619–1622 közötti időszakban kiterjedt levelezést folytatott egymással.⁷ Bethlen Gábor ebben az időszakban negyvenkét magyar és két latin nyelvű (Pozsony, 1619. október 17. és október 20.) levelet küldött Illésházynak, „Spectabili ac magn. dno Caspari Illéshazi, comitatum Trincinensis et Liptoviensis comiti etc.

---

⁵ SZALAY–SALAMON 1863–1870, I, 68.

⁶ SZALAY–SALAMON 1863–1870, I, 69.

⁷ Tanulmányomhoz Bethlen Gábor három kiadott levélgyűjteményét használtam fel: BETHLEN 1879; BETHLEN 1915; BETHLEN 1980. Bethlen Illésházynak írott, az e kiadások alapjául vett levelei a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában vannak. A kiadott levelek közül nem mind található meg a levéltár gyűjteményében. Vannak azonban olyan levelek is, amelyek megtalálhatóak ugyan a levéltárban, de nem kerültek kiadásra. A kiadatlan levelekben – a kiadottakhoz hasonlóan – a fejedelem kéréseket fogalmaz meg a főispánhoz. Számomra rendkívül érdekes lett volna, ha az Illésházy által írott válaszleveleket is kézhez vehetem. Azonban az Illésházy család iratai között, a P 1987 jelzeten nem találtam az 1619–1621 közötti időszakban Illésházytól származó levelet. Illésházy Gáspár itt megtalálható legkorábbi, Bethlen Gábornak írott levele 1626. november 14-ei keletű.

amico Nobis honorando” címmel.⁸ Három levélen Bölöny Gáspár és öt levélen Kraus János fejedelmi titkár aláírása is látható.⁹ Az 1619. október 20-án Pozsonyban kelt levélen megtalálható Bölöny Gáspár aláírása mellett Péchy Simon erdélyi kancellár aláírása is.¹⁰ Hat levél a „Gabriel Dei gratia regnorum Hungariae et Transsylvaniae princeps ac Sicularum comes” bevezető résszel kezdődik, ami 1620 augusztusában, azaz a királlyá választását követően „Gabriel Dei gratia electus Hungariae etc. rex Transsylvaniae princeps ac Sicularum comes”-re módosult. Az 1619–1622 közötti időszak első, a modern történettudomány által gyűjteménybe foglalt levele Debrecenben kelt 1619. szeptember 12-én. Ebben a fejedelem a hadba szállásának okait magyarázta.¹¹ E napon négy további levél is íródott (Szeben városának,¹² Thurzó Imrének,¹³ Nyáry Pál özvegyének, Várday Katalinnak,¹⁴ Révay Péternek¹⁵). Míg Thurzó Imrének írott levelében részletesen ír hadserege létszámáról, hadi sikereiről és rövid távú haditerveiről, addig a négy másik levél Bethlen reprezentációs törekvését fejezi ki. Céljuk magyarázatot adni hadba szállására a Habsburg-ház ellen, támogatást vagy pusztán beleegyezést és elfogadást szerezni. Várday Katalinnak írott levelében csupán egy mondatban foglalta össze hadba vonulásának okait, amelyek a többi három levélben jóval nagyobb terjedelemben kerültek kifejtésre. E levelek csupán a címzett megszólításában és a záró részben különböznek, a további részekben szószerinti egyezések találhatók, ugyanazon szövegrészek kerültek beillesztésre némi módosítással (egy-egy jelző behelyezésével, eltávolításával vagy a szavak felcserélésével). Bethlen

---

⁸ BETHLEN 1915.

⁹ BETHLEN 1915, 12, 13, 15, 21, 24, 31, 33. (Bölöny Gáspár aláírása található meg az 1619. október 11-én, október 17-én és október 20-án kelt leveleken. Kraus János aláírása található az 1620. április 1-én, október 15-én, 1621. január 30-án, május 9-én és május 25-én kelt darabokon.)

¹⁰ BETHLEN 1915, 14.

¹¹ BETHLEN 1915, 1.

¹² BETHLEN 1980, 126–135.

¹³ BETHLEN 1879, 128–130.

¹⁴ BETHLEN 1879, 130.

¹⁵ BETHLEN 1879, 131–132.

mindhárom levelében a következőképpen indokolta meg hadba szállását: „valamenniszéri való frigykötésünk és annak erősítésére diplomák cserélése forgott közöttünk az Ausztriai házzal; ugyan akkor mindjárt, sokkal bizonyosabb látható jeleit mutogatták és tapasztaltuk mi is az frigy ellen mind titkon s mind nyilvánvalóan ellenséges praktikájoknak, melyet nyilván tudtuk és tapasztaltuk.”¹⁶ Bethlen hadjáratának okai között sorolta fel még, hogy el szeretné kerülni, hogy a Magyar Királyság hasonló helyzetbe kerüljön, mint Csehország, ahol a rendek és az uralkodó között éles ellentét alakult ki, a vallási helyzet kritikus, és a jezsuiták erőszakos eszközökkel próbálják katolikus hitre téríteni a protestáns cseheket. A fejedelem már hadjárata kezdetén rendkívül nagy hangsúllyal emelte ki a rendek céljait és a vallási tolerancia ügyét, részben ennek is köszönhető, hogy hadjáratának támogatottsága a rendek között tekintélyesnek volt mondható. A nemesek közül jóval többen támogatták az 1619 őszén hadjáratot indító Bethlen Gábort, mint elődjét, Bocskai fejedelmet.¹⁷

A fejedelem az 1619. szeptember 30-án kelt levelében a következőképpen fogalmazta meg, hogy milyen nagyra értékeli Illésházy támogatását: „bizonyoson elhiggye K[e]g[y]elmejd, hogy ha az K[e]g[y]elmejd becsületes tekinteti én előttem nem forgott volna, mások szavára később vehettem volna magamat az indulásra.”¹⁸ A hadjárat kezdetén rendkívül bizalmas volt Illésházy és a fejedelem kapcsolata, ezt mutatja, hogy Bethlen a szövetségeseinek szánt leveleket Illésházy közvetítésével továbbította. Feltételezhetően ezzel a levéllel együtt is érkezett egy másik, mely a morvaországiaknak szólt, mivel a fejedelem a levél továbbítására szólította fel a főispánt. Bethlen Illésházyhoz írott leveleinek gyakori témája a morva helyzet és a morváknak nyújtandó segítség kérdése. Az Illésházy család birtokai közvetlenül Morvaországgal voltak határosak, a család a rendi felkelést megelőzőleg is jó kapcsolatot ápolt a morvaországiakkal, ezért 1619 után több esetben katonai segítséget nyújtott nekik. Ezt bizonyítja a szeptember 30-án írott levél, amelyben a fejedelem

---

¹⁶ BETHLEN 1915, 1.

¹⁷ KÓNYA 2013, 179–181.

¹⁸ BETHLEN 1915, 10.

tudtára adta a főispánnak, hogy a morvaországiak kérésére arra utasította Rhédey Ferencet, hogy hadaival induljon a segítségükre. De ha ez nem volna elég – „ha pedig oly szorulásban volnának a morvaiak”¹⁹ –, arra kéri Illésházyt, küldje el hadait a morvák megsegítésére Petneházy István vezetésével.

A szeptember 30-án Bethlen által írott levél válasz volt Illésházy levelére, amelyben azt nehezményezte, hogy a fejedelem csapatai nagy károkat okoznak. A fejedelem válaszként szabadkozott Szécsy György hadai miatt, amelyek nagy pusztítást vittek véghez. Bethlen Bocskai fejedelem hajdani hadainak pusztításához hasonlította a nemes urak csapatainak a pusztítását, azonban fontosnak tartotta megírni, hogy saját serege, amíg eljutott Debrecenig, nem vitt véghez hasonló cselekedetet.²⁰ A városok, amelyek a Bocskai-felkelés idején nagy károkat szenvedtek, Bethlen hadjáratakor teljesítették ugyan kötelességeiket, de megpróbálták távol maradni az eseményektől és minél inkább elkerülni a hadak pusztítását.²¹ A hajdúk fosztogatásait ugyanakkor valójában már a hadjárat első hónapjaiban sem sikerült elkerülnie például Lőcse városának: amikor szeptember 29-én a fejedelem bevonult seregeivel a városba, a hajdúk nagy pusztítást vittek véghez a városhoz tartozó majorságokban és falvakban.²² A hadjárat későbbi időszakában is gyakran előfordult, hogy Bethlen hajdúi nagy károkat okoztak. Ezt mutatja az 1621. november 8-án kelt levél, amelyben Bethlen megígérte Illésházynek, hogy a birtokairól elrabolt asszonyokat és marhákat vissza fogja szolgáltatni kapitányai által.²³

Az 1619. október és 1620. október közötti levelekben Bethlen kéréseket fogalmazott meg Illésházyhoz, aki a kéréseket – az egymás után következő levelek tanúsága szerint – eleinte pontosan a fejedelem elvárásai szerint teljesítette. A levelekben megfigyelhető föl- és alárendeltségük. Bethlen „intjük, sőt hadjuk s poroncsoljuk is” szintagmával adja tudtára Illésházynek, hogy mit vár el tőle.²⁴

---

¹⁹ BETHLEN 1915, 10.

²⁰ BETHLEN 1915, 7.

²¹ KÓNYA 2013, 179–180.

²² HAIN 1988, 150–161.

²³ BETHLEN 1915, 49.

²⁴ BETHLEN 1915, 12.

1619. október 11-én a nagyszombati táborban kelt levélben a fejedelem megírta hívének, hogy Pozsony felé indul, és szeretné, ha csatlakozna hozzá hadaival.²⁵ Arról nem rendelkezünk adattal, hogy Illésházy csakugyan csatlakozott-e, de a fejedelemnek sikerült elfoglalnia Pozsonyt. A besztercebányai országgyűlést megelőzőleg a fejedelem arra utasította Illésházyt, hogy Thököly Istvánnal együtt ismertesse meg Trencsén, Turóc és Liptó vármegyékkel az országgyűléssel kapcsolatos „certificatoria” levelét.²⁶ Az 1620. szeptember 17-én kelt levelében arra kérte Illésházyt, hogy fogadjon hadat, és háromszáz sziléziai gyalogost szállásoljon el Árvába.²⁷ 1620. október 13-ai levelében azt kérte a főispántól, hogy Lengyelország felől ötszáz gyalogost állítson Árva vármegye védelmére. Az október 13-ai levélben újból megfogalmazódott a kérés, hogy haladéktalanul csatlakozzon hadaival a fejedelemhez.²⁸ Illésházy a Lengyelországból érkező hadakra hivatkozva elodázta a kérést. Bethlen 1620. október 25-ei, október 28-ai, október 31-ei, november 7-ei leveleiben újra és újra megismételte eredeti kérését.²⁹ Nem értve Illésházy magyarázkodását, november 7-én Pozsonyban kelt levelében már indulatos helyzetértelmezést adott: „az olyan hadtól, minő az K[e]g[yelme]d és kapitánytól Isten otalmazzon mindeneket. Mert a míg K[e]g[yelme]d felkészülne, addig szabadon elveszhetne az ország. Bezzeg uram nem így kellene Trincsinváraljáért K[e]g[yelme]d hazájának szolgálni.”³⁰ A fehérhegyi csata előestéjén írott levél kemény hangneme Illésházy engedetlenségének szólt, de ebben az időszakban még nem kérdőjeleződött meg a főispán Bethlen iránti hűsége. Illésházy távolmaradásának okát feltételezhetően abban kereshetjük, hogy nem akart hadaival nyílt összetűzésbe kerülni a császárral, de a fejedelemmel sem szeretne volna megszakítani a kapcsolatot, inkább a kivárás taktikáját választotta. Ezt bizonyíthatja az a tény is, hogy bár a császári hadak elleni csatában nem vett részt, azonban a Cseh- és Morvaországból

---

²⁵ BETHLEN 1915, 12.

²⁶ BETHLEN 1915, 16.

²⁷ BETHLEN 1915, 17.

²⁸ BETHLEN 1915, 19.

²⁹ BETHLEN 1915, 19, 20, 21.

³⁰ BETHLEN 1915, 22.

érkező nagyszámú menekültet letelepítette saját birtokain és előjogokat biztosított számukra, Trencsénben például több exuláns nemesi család talált új otthonra.³¹ Bethlen 1621. január 18-án már megennyhülve kérte Illésházyt, hogy ha már nem harcol a hadaival mellette, akkor legalább az ellenséget tartsa távol a morva határ felől.³² Január 28-ai levelében újfent kérte a dán és sziléziai követek útjának megsegítésére és arra, hogy kíséretükre lovasokat adjon.³³ Bethlen újabb összecsapásra készült a császár seregeivel. Ezt mutatja, hogy a Pfalzi Frigyes visszatérése körül keringő híreknek hitelt adva elküldte thurni Jindřich Matyáš grófot az uralkodóhoz, hogy megtudja szándékait. V. Frigyes – tartva apósa, I. Jakab rosszállásától – elzárkózott a hadműveletek további folytatásától.³⁴

Bethlen 1621. április 18-án kelt válaszlevelében segítséget ígért Illésházynek a kozákok támadásával szemben. Megígérte, hogy elküldi Ujfalusi Gergelyt kétszáz lovasával együtt a főispán megsegítésére.³⁵ A fejedelem és a főispán 1621 elején kelt leveleiből egymást kölcsönösen segítő és támogató viszony rajzolódik ki. Illésházy szolgálataiért cserébe katonai segítségnyújtást várt, a fejedelem pedig törekedett lehetőségeihez mérten megfelelni a kéréseknek. 1621 májusában ellenállás szerveződött a hadjáratával elfoglalt fejedelem ellen Erdélyben, ami nem vezetett sikerre, azonban több bizalmas embere elpártolásával és helyzete meggyengülésével járt együtt. 1621 júniusában Illésházy is arra kérte a fejedelmet, hogy mentse fel kötelezettsége alól. 1621. június 17-én a gönci táborból kelt levélben Bethlen a következőket válaszolta: „K[e]g[yelme]det szeretettel intjük, sőt obstestáljuk, ennek a gondolatnak mostan hadjon békét, várjon kicsint az üdőtől, ne hertelenkedjék, és Tercziánczki uram szavát, tanácsát ebből ne vegye elő, mert bizony vélle nem sokat használ.”³⁶ A fejedelem 1621. június 21-ei levelében köszönetet mondott Illésházy hűségéért, és újabb kéréseket fogalmazott meg a főispán

---

³¹ HORVÁTH 1985, 164–184.

³² BETHLEN 1915, 23.

³³ BETHLEN 1915, 23–24.

³⁴ ODLOŽILÍK 1932–1933, 5.

³⁵ BETHLEN 1915, 28.

³⁶ BETHLEN 1915, 34.

felé, aki ezeket – a válaszlevelek tanúsága szerint – feltételezhetően meg is cselekedte.³⁷ A fejedelem és Illésházy közötti levelezésből úgy tűnhet, hogy kapcsolatukban a hadjárat elején tapasztalt jó viszony állt helyre, azonban erre rációfólnak a későbbi levelek. Már 1621. július 21-én az érsekújvári táborban kelt levelében szigorúan megparancsolta a fejedelem Illésházynak, hogy adja vissza Révay Ferencnek a hűségért odaadományozott „Beczko várához való jószágot az Rattkai familiának notájával”.³⁸ Az 1621. július 29-én kelt nagyszombati levélből kiderül, hogy a fejedelem kérése nem teljesült, ezért Kékedi Zsigmondot és Sándor Istvánt küldte Illésházyhoz, hogy a visszaadásra kötelezze. Ugyanezen a napon egy következő levél is íródott, amelyben Bethlen megkérdőjelezte Illésházy iránta való hűségét: „az vármegye mit ül és hever otthon, nem tudom; holott minden rend personaliter mellettünk vagyon; talán Ferdinándhoz akarnak ismét állani. Kegyelmed ültesse mingyárt fel és maga personaliter hozza alá őket, lovagját, gyalogját.”³⁹ A politikai helyzet változásával megkérdőjeleződött Illésházy hűsége a fejedelem iránt. Bethlen is érzékelte, hogy a főispán csak részben és kényszerből teljesíti a kéréseit. 1621. július 31-én kelt levelében nehezményezte, hogy Illésházy elfoglalta a Nyitra várához tartozó falvakat⁴⁰, augusztus 10-én rosszallását fejezte ki, hogy újra nem csatlakozott hadaival a harcolókhöz⁴¹, augusztus 28-án pedig kifogásolta, hogy nem továbbította a szövetségeseinek küldött leveleket.⁴² Bethlen 1621 szeptemberében újabb hadi sikereket ért el, támadást intézett Morvaország ellen, és több várost sikerült elfoglalnia. Illésházy feltételezhetően értesült e sikerekről, mivel a fejedelemhez való viszonyában változás állt be. Ezt mutatja az 1621. szeptember 16-án a szempci táborban kelt levél, amelyben Bethlen arra kérte Illésházyt, hogy hűséges emberei, Thurzó Szaniszló és Pogrányi György között

---

³⁷ BETHLEN 1915, 36.

³⁸ BETHLEN 1915, 38.

³⁹ BETHLEN 1915, 40.

⁴⁰ BETHLEN 1915, 41.

⁴¹ BETHLEN 1915, 41.

⁴² BETHLEN 1915, 43.

a törvény alapján tegyen igazságot.⁴³ A főhadiszállásáról, Magyarbródból november 8-án, november 19-én és december 15-én küldött leveleiben újabb és újabb kéréseket fogalmazott meg a fejedelem.⁴⁴ Az egymás után következő levelek tanúsága szerint a kéréseket a főispán teljesítette – a hadba szállás kivételével –, a fejedelem pedig hálás volt a szolgálatért, és pénzbeli ellenszolgáltatást ígért.

A fejedelem és Illésházy közötti kapcsolat az 1619–1621 közötti időszakban több szempontból is rendkívül érdekesnek tekinthető. Esterházy Miklós a fejedelmet támogató nemesek közé sorolta a főispánt, ez a megállapítása azonban valójában csak a hadjárat első, a fehérhegyi csatáig terjedő időszakára vonatkoztatható. Illésházy a fejedelemmel fenntartott jó kapcsolata feltételezhetően nagyrészt annak volt köszönhető, hogy egyéni karrierlehetőséget és családjá további emelkedésének esélyét látta a hadjárat sikerében. Nagybátyja, Illésházy István házasságai révén emelte a családot a Magyar Királyság főúri családjai közé,⁴⁵ s most tekintélyes birtokszerzéssel gyarapodhattak volna. Illésházy e törekvését még a fejedelem kedvezőtlen hadi helyzete sem befolyásolta. Például 1621-ben több olyan levél íródott, amelyben Bethlen számon kérte hívét, hogy miért tulajdonított el másnak adományozott birtokokat. Illésházy hűsége töretlen volt, amíg a fejedelem arra nem kérte, hogy harcoljon mellette a császár ellen. A főispán különféle kifogásokra hivatkozva ugyan, de elodázta ezt a kötelezettségét. Bethlen Illésházyhoz való hozzáállása is elgondolkodtató. Már 1619-ben fontosnak tartotta levelében jelezni, hogy számít a főispán támogatására. Feltételezhetően az Illésházy család birtokainak elhelyezkedése is az egyik oka volt annak, hogy a fejedelem ennyire törekedett a bizalmas kapcsolat fenntartására: így könnyen kapcsolatban maradhatott a szövetségeseivel, és segítséget kaphatott tőlük. A fehérhegyi csatát követően megromlott a kapcsolatuk – a fejedelem törekvései nem szolgálták többé a főispán érdekeit, ezért a levélben érkező kérések nem teljesültek –, ennek

---

⁴³ BETHLEN 1915, 48.

⁴⁴ BETHLEN 1915, 49, 50, 51..

⁴⁵ PÁLFFY 2010.

ellenére Bethlen nem tett komolyabb lépéseket Illésházy ellen, csupán fenyegette, illetve parancsokat küldött neki. Érezte, ám hatékonyan nem tudott fellépni az ellen, hogy – Kölcsey két évszázaddal későbbi, eszményítő leírásával szemben – Illésházy nem vallási, hanem politikai értelemben kívánt „egy felekezettől másba szabadon mehetni”.

Rövidítésjegyzék

- BETHLEN 1879 – BETHLEN Gábor *Kiadatlan politikai levelei*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1879.
- BETHLEN 1915 – BETHLEN Gábor *Levelei Illésházy Gáspárhoz 1619–1629*, szerk. SZÁDECZKY K. Lajos, Bp., Athenaeum, 1915 (Magyar Történelmi Tár, 27).
- BETHLEN 1980 – BETHLEN Gábor, *Levelek*, vál., tan., jegyz. SEBESTYÉN Mihály, Bukarest, Kriterion, 1980.
- HAIN 1988 – HAIN Gáspár, *Szépességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*, kiad., jegyz., tan. VÉBER Károly, ford. PÓKA Endre, Bp., Magvető Kiadó, 1988 (Magyar Hírmondó), 150–161.
- HORVÁTH 1984 – Pavel HORVÁTH, *Novšie udaje o pobyte českéj pobelohorskej emigrácie v Trenčine a na okolí = Trenčín: Remeslá, tlačiarnie, architektúra*, zost. Milan ŠIŠMIŠ, Bratislava, Vydavateľstvo Alfa, 1985, 164–184.
- KÁRMÁN 2013 – KÁRMÁN Gábor, *Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában = Bethlen Gábor és Európa*, szerk. KÁRMÁN Gábor, Kees TESZELSZKY, Bp., ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 2013, 145–182.
- KÓNYA Péter, *Bethlen Gábor képe a felső-magyarországi királyi városokban = PAPP–BALOGH 2013*, 179–189.
- KÖLCSEY 2000 – KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*, kiad. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas, 2000 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).
- ODLOŽILÍK 1932–1933 – Otakar ODLOŽILÍK, *Ze zápasů pobělohorské emigrace*, Časopis Matice moravské, 56(1932), 1–58, 369–388; 57(1933), 59–157.
- PÁLFFY 2010 – PÁLFFY Géza, *Utak a Magyar Királyság élére*, História, 2010/3, 29–32.
- PÁLFFY 2013 – PÁLFFY Géza, *A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622) = PAPP–BALOGH 2013*, 139–158.

- PAPP–BALOGH 2013 – *Bethlen Gábor képmása*, szerk. PAPP Klára, BALOGH Judit, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2013 (Speculum Historiae Debreceniense, 15).
- SZALAY–SALAMON 1863–1870 – *Galantai Gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora, I–III*, szerk. SZALAY László, SALAMON Ferenc, Bp., 1863–1870.
- J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Bethlen Gábor, mint választott magyar király portai politikája az oszmánok által elkövetett magyarországi sérelmek tekintetében* = PAPP–BALOGH 2013, 159–177.

SEREG MARIANN

Az *Így írtok ti* mintaolvasója és az empirikus olvasók

Írásomban Karinthy Frigyes *Így írtok ti* című művének mintaolvasóját mint szöveg- (illetve kötet-) szervező stratégiát mutatom be, továbbá az empirikus olvasók mintaolvasóhoz való viszonyát vizsgálom a fenti mű kapcsán. Az Umberto Eco által definiált mintaolvasó a lehetséges olvasó modellje, akiről feltételezzük, hogy képes dekódolni és interpretálni az olvasott szöveget, éppúgy, ahogy a szerző generatív módon megalkotta azt.¹ Ezt a mintaolvasót meg kell különböztetnünk az empirikus olvasótól, aki kézbe veszi a művet: az előbbit nemcsak együttműködőként előfeltételezi a szöveg, hanem maga teremti meg kompetenciáját,² míg az utóbbi azért lehet érdekes számunkra, mert a paródia működése számos kérdést felvet a dekódolás nehézségeit illetően.

A „kezdő író” alakja

A Karinthy-paródiák első közlésének helye, a Fidibusz című élelapp sokat köszönhetett az öt megelőző népszerű vicclapoknak, különösen a legszínvonalasabb Borsszem Jankónak melynek – napló-bejegyzéseinek tanúsága szerint – Karinthy Frigyes is olvasója volt.³ A századforduló előtti élelappok többsége már a lapcímmel karaktert teremtett: Borsszem Jankó, Bolond Miska vagy Bolond Istók képileg ábrázolt figurák, akik általában egyes szám első személyben is meg-

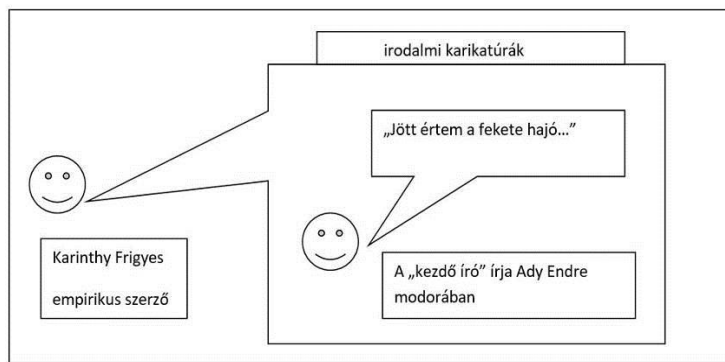
---

¹ „a model of the possible reader (...) supposedly able to deal interpretatively with the expressions in the same way as the author deals generatively with them.” ECO 1979, 7.

² „Thus it seems that a well-organized text on the one hand presupposes a model of competence coming, so to speak, from outside the text, but on the other hand works to build up, by merely textual means, such a competence.” ECO 1979, 8.

³ KARINTHY 1964, 29.

szólalnak, és a lap tartalmáért „felelősek”. Hasonló figura a Fidibuszban az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* című sorozat írója is: halványan megrajzolt karakter ugyan, de léte és alakja keretet biztosít a paródiáírásnak, jótékonyan elvonja a figyelmet az empirikus szerzőről. A „kezdő író” bevezetőszövegei az 1912-es kötetben a költőportrék esetében legtöbbször elmaradnak (a kötet ötödik alakjánál, Szabolcska Mihálynál jelenik meg először, majd legközelebb a *Magyar Antológia* című ciklust záró *Magyar Kabaré* előtt jelentkezik), figuráját a *Magyar próza* paródiái őrizték meg leginkább. A bevezetőszövegekben is megszólal, amikor Móricz Zsigmond, Szász Zoltán, Erdős Renée, Pósa Lajos, Eötvös Károly stílusában ír, később a műbírálatot választja a műírás helyett (*A „keryék” képkiallítása*), végül irodalmi próbálkozásai jutalmául megírhatja a *Vegyés* rovatot az Éhes Újságba.⁴ Nyomon követhetjük tehát a fiktív író, miközben kipróbálja az irodalmi megszólalás lehetséges módjait, s ekkor neki tulajdonítunk minden, kötetben szereplő lexikoncímszó-szerű szöveget és irodalmi torzképet. Eco után⁵ szabadon így ábrázolhatjuk az ily módon kialakult fikciós teret:

⁴ Szörényi László arra hívja fel a figyelmet, hogy a kötetbeli szerkesztés szerint a költő és a prózaíró sorsát is meghatározza a megélhetéskényszer: a költőből így lesz végül kabarészerző, a prózaíróból pedig újságíró. SZÖRÉNYI 1990, 190.

⁵ A szerző E. A. Poe *Arthur Gordon Pymjének* beszélőit ábrázolta hasonlóképpen. ECO 2002, 30–34.

A „kezdő író” megszólalásai azonban nem egyes szám első személyben történnek, így fiktív elbeszélőnk kiléte is megkérdőjeleződik. Feltételezhetjük, hogy harmadik személyben beszél saját magáról, vagy pedig jelen van a műben egy ismeretlen elbeszélő is, aki tudósít a kezdő író pályafutásáról, s még a szerkesztő úrral folytatott beszélgetéseit is ismeri: „[n]em, ezekkel a modernekkal semmire sem megy a kezdő író: a szerkesztő úr még mindig nem akarja őt beereszteni az irodalomba. Egyszerű érzelmek és nemes komolyság, az kell nekünk, fiatal barátom, mondta a szerkesztő úr, és nem a modern zagyvaságok, melyekben nincs egyszerűség.”⁶ A fiatal író helyzete, nehézségei is nevetségesek az élőbeszédszerű előadásmódnak köszönhetően, s a „történet” másik szereplője, a szerkesztő úr is azzá válik esztétikai elvei miatt. A „kezdő író” kötetből kirajzolódó útját azonban csak többszöri olvasásra, mégpedig kizárólag lineáris olvasási móddal érzékelhetjük. Ez evidens volt a heti rendszerességgel megjelenő Fidibusz-beli darabok esetében, de a kötetbe rendezett paródiák már más olvasási stratégiát kínálnak fel: a kötet elején találjuk a tartalomjegyzéket, a parodizált szerzők egy-egy találó jelzővel ellátott névsorát, így egy-egy szerzőnél is fellapozhatjuk a kötetet, akár egy antológiát.

Az antológiajelleg

A *Magyar Antológia* alcímet – mely már a Fidibuszban megjelent sorozatcímként – csak a költőket bemutató részre alkalmazza az író, és egyedül itt látszik az alfabetikus rendre való törekvés, mégis értelme és jelentősége kiterjeszhető az egész kötetre. Ekkor az olvasó fiktív antológiaként lapozgatja a művet, kevésbé érzékeli a Fidibuszból örökölt „kezdő író” történetét, sokkal inkább az irodalmi körképet adó objektív, ismeretterjesztő-összefoglaló műtípusra koncentrál. Amennyiben az „antológia” megnevezésen szépirodalmi gyűjteményt értünk, akkor a más műnembe tartozó és a külföldi szerzőket bemutató részeket is a szerkesztett kötetegység szerves részének tekinthetjük. Bár lexikoncím-szerű rövid

---

⁶ KARINTHY 1912, 25.

életrajzokat csak a *Magyar Antológiában* találunk, a külföldi írókat karikírozó ciklus ismertetőszövegei is erősítik az antológiajellegét, hiszen a beszélő (az antológia névtelen szerkesztője) tömören és látszólag objektív stílusban tájékoztatja az olvasókat egy-egy bemutatott műről és szerzőjéről (pl. *A vasalógyáros* – „gépészmérnöki szakregény, huzagolt és hengerelt érzelmekkel” vagy *Halljad Izráel!* – „rituális dráma három felvonásban, tendenciával” stb.), illetve egy helyütt – a fikció szerint – ő ismerteti meg a művet a magyar közönséggel: „(Rostand, mint hírlik, kicsit átdolgozta Goethe Faustját. Őt felvonásra osztja, alcímekkel, megfelelő díszletezéssel. Néhány jellemző részletet – az első felvonás elejét és az utolsó felvonás végét – rendelkezésemre bocsátott.)”⁷ Így a külföldi prózát ismerető ciklus kultúraterjesztő szándékával beleillik az antológia koncepciójába. A magyar prózáírók bemutatása sem kizárólag a Karinthy-alteregő önképző pályafutása lehet, hiszen az egyes írók stílusának megismertetése mint látens cél itt is megvalósul. Major Henrik és Dezső Alajos karikatúráinak állandó jelenléte tovább erősíti az antológiajellegét, mivel képileg egységesítik az említett szövegeket. A portrékészítés és a képek irodalmi műben való szerepeltetése a népszerűsítés és az önreprezentáció eszköze (gondolhatunk a Nyugat képeslapsorozatára is), így egy kifordított világban, egy „fiktív antológiá”-ban, ahol paródiákon keresztül ismeri meg az olvasó a szerzőket, az arckép ellenpárja csakis a karikatúra lehet.

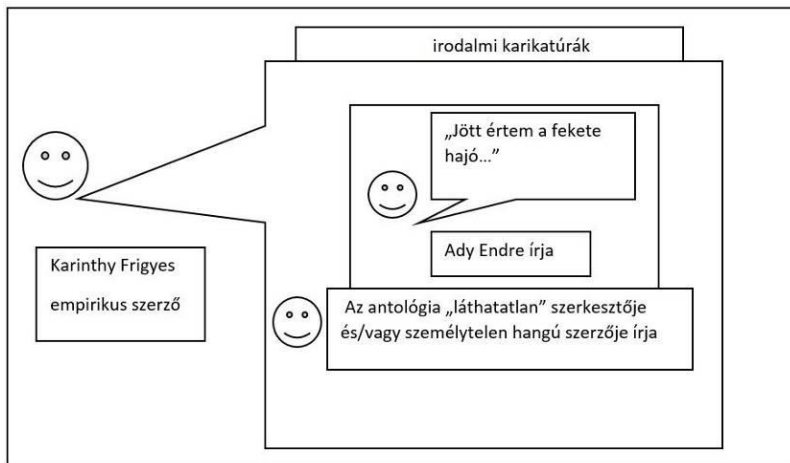
A mintaolvasó

A fentiekből már kirajzolódott, hogy a kötet mintaolvasója nem azonos az élclapbeli közlésekével. A Fidibuszban napvilágot látott paródiák az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* című sorozat darabjaiként még az irodalmi stílusok kipróbálásának fikcióját hordozták egy eleve humoros, élclapi közegben. A kötetes megjelenés sem titkolja, hogy az olvasónak paródiákkal (irodalmi karikatúrákkal) van dolga, de a szerzővel kötött hallgatólagos megegyezés értelmében „bele kell mennie a játékba”, és antológiakötetként kell olvasnia a művet, mely-

---

⁷ KARINTHY 1912, 138.

ből különböző szerzők rövid életrajzát, portréját és legfontosabb írásait ismerheti meg. A korábban említett tartalomjegyzék is megképez egy előzetes tudást az egyes szerzők stílusáról, hiszen a jelzők (pl. Füst Milán, a zord; Molnár Ferenc, a gyermekismerő; Wilde Oszkár, a hedonista) a szerzők (és paródiájuk) ismerete nélkül is informatívak. A kötetbe rendezett írások, bevezetőszövegek és illusztrációk egy objektív műtípus látszatát keltik, a paródiák pedig a maguk referencialitásával megkívánják az olvasótól, hogy a szerzőség kérdését lebegtetett módon érzékelje: egyrészt tudjuk például, hogy nem Ady Endre írta a *Mosléke-oroszágot*, hiszen paródiát olvasunk, mégis el kell képzelnünk, hogy ő beszél. Nem Karinthy Frigyes vagy egy fiktív „kezdő író” szájából hangzik nevetségesen, hogy „Hajh, Átok-város, Redves-ugar: / Pizsok-hazám, mit kapaszkodsz belém?”, hanem Adyéból. Tudjuk, hogy nem Szabolcska Mihály mondja, hogy „Fuldjon meg Ady Endre / Lehetőleg máma még”, de akkor tud működni a paródia, ha olvasóként neki tulajdonítjuk ezt a kívánságot. Mindezt így ábrázolhatjuk:

A szerkesztett kötet fikciós terében már nem a „kezdő író” a főszereplő, aki próbálgatja az irodalmi stílusokat, hanem az olvasónak kell elhinnie, hogy a parodizált szerzők valódi műveit olvassa, ugyanakkor tisztában kell lennie azzal, hogy paródiát olvas. A kötet olvasási módját az antológiajelleg határozza meg, az egyes paródiaszövegek pedig paródia mivoltukból adódóan különösen alkalmasak olvasói ismeretek (a mintaolvasó tudásának) megképezésére. A paródia az értelmezés egy formája, a maga torzított módján fontos ismeretanyagot hordoz az eredeti műről: ha az olvasó ismeri az eredetit, akkor összevetheti azt a paródiával, s ha nem ismeri, akkor is érzékelheti az eredeti mű jellemzőit a paródiaszövegen keresztül.⁸

Az empirikus olvasók

Az 1912-es *Így írtok ti* kötetet kézbe vevők már a címlapról is számos információt megtudnak a műről: a Gömöri Jenő által szerkesztett Modern Könyvtár sorozat⁹ e darabjának szerzője Karinthy Frigyes, a mű címe *Így írtok ti*, műfaja irodalmi karikatúrák gyűjteménye. A nemzetközi szócsaládból származó karikatúra szó a tréfás címlap-illusztrációval együtt eligazítja az olvasót, hogy architextualitás szempontjából milyen olvasnivalót várhat: a torzkép, gúnyrajz értelemben meghonosodott megnevezés a komikus műfajokhoz kapcsolja a kötetet, mielőtt még kinyitnánk. A szerző neve és a referenciális műcím kapcsolata implicit módon azt is sugallja, hogy a kötetből megtudhatjuk, hogyan látja a kortárs irodalmat Karinthy Frigyes,

---

⁸ „If the reader of the parody already knows and has previously decoded the parodied target, they will be in a good position to compare it with its new form in the parody, but if they do not already know the target text of the parodist, they may come to know it through its evocation in the parody itself, and to understand the discrepancy between it and the parody text through the latter.” ROSE 1993, 39.

⁹ Maga a sorozat is tréfa tárgya lesz a Kosztolányi-paródia, „*A szegény kis trombitás szimbolista klapac nyösörgései*” című ciklusból lábjegyzetében: „[h]armincnyolcadik kiadása megjelent a »Modern Könyvtár« huszonkétezredik számában.” A „modern” gyakran használt, legtöbbször pejoratív értelmű jelző volt a modernség ellenében.

azonban a címbeli megszólítottak – feltehetően írással foglalkozó személyek – kiléte csak a könyv tartalmának ismeretében válik világossá. Kosztolányi Dezső 1912-ben ekképp helyezi el a művet a befogadói térben: „egy könyv, amely talán csak a kiválasztottaknak készült, intenzív érdeklődést tud kelteni a széles rétegekben is.”¹⁰ Értelemszerűen csak a hivatásos értelmezéseket ismerjük írott formában az *Így írtok tőről*, a kérdés azonban az, hogy ha valóban csak egy bizonyos körnek szánták (ahogy a cím is sugallja), akkor hogyan válhatott ennyire népszerűvé az átlagolvasók körében.

Dolinszky Miklós véleménye szerint Karinthy Frigyes helyzete az irodalomban nem periferikus, hanem „a »Közép« helyzete”, mely áthidalja a szakadékot a „szakma” és az átlagpolgár között.¹¹ Ez a speciális helyzet igaz lehet első fontos művére is, mely paradox módon egyszerre mutatja kívülről és belülről nézve az irodalom működését. „Az irodalommal szembeni elemi kételye az, amit Karinthy dilettantizmusának nevezhetünk” – fogalmaz egy helyütt Beck András.¹² Ez a Karinthy-nál általában reflektált (filozófiai) kétely átfedésbe kerülhetett az átlagember művészetekkel szembeni reflektálatlan kételyével, ezért a paródiák irodalomtükrözése szerencsés módon megfelelt a hozzáértők és a laikusok olvasatának is: az előbbieket humoros formájú irodalomkritikát, az utóbbiak felszabadító erejű irodalomértést leltek benne.¹³ A kötet irodalomhoz való szoros kötődése azt a befogadói élményt implikálhatta, hogy „értem a viccet, értem

---

¹⁰ Kosztolányi a kötet kiugró népszerűségét irodalmi sikerként könyveli el, a közönség irodalom iránti közönyét megtörő, „kritikai és erősen intellektuális munka”-ként mutatja be a művet. KOSZTOLÁNYI 1958, I, 281.

¹¹ DOLINSZKY 2001, 9.

¹² BECK 1992, 14.

¹³ A költészetet például úgy teszi közérthetővé, hogy reflektál Ady sorisméltéseire, melyeknek az eredeti versekben poétikai funkciójuk van, ugyanakkor elképzelhető, hogy az átlagolvasó nem tud mit kezdeni a jelenséggel. A paródiában ennek a poétikai „fogásnak” a kiüresítése váltja ki a nevetést az olvasóból – ily módon az is nevet, aki számára a refrén nem üres fogás, de az is, aki kevésbé tudja értékelni. A laikus olvasó szinte szó szerint a saját (be nem vallott) véleményét olvassa Ady költészetéről: „[h]át maga megbolondult, hogy mindent kétszer mond?”

a paródiát, értem az irodalmat”. A kötet szerkezete és a fikciós tér által megkonstruált mintaolvasó tehát tudatában van annak, hogy paródiakötetet tart a kezében, de humoros antológiaként lapozgatva a parodizált szerzők valódi műveként tekint a paródiaszövegekre, ezáltal „működésbe hozva” a paródiát. Általában azt gondoljuk, hogy a paródia akkor tud igazán működni, ha az empirikus olvasónak előismeretei vannak a parodizáltakról, s a már ismert vonásokat megkeleti a paródiában eltúlozva, kiforgatva, átkontextualizálva. Azonban működhet az ellenkező irányban is: a paródiaszöveg az olvasó számára ismeretlen szerzőről tömör információt közvetít, megismer egy tematikát, érzékelheti a felnagyított stílusjegyeket, a tartalomjegyzék jelzője alapján képet kap a szerzőről, s kedvet kaphat az eredeti mű megismeréséhez is.

A későbbi kiadások

Az *Így írtok ti* eredeti fikciós tere a későbbi kiadásokban megváltozott, a hangsúly az antológiajelleg felé tolódott, s nem tagadjuk, hogy ezt a tendenciát maga a szerző indította el az 1921-es bővített kiadással. Ugyanakkor a szerkesztők önkényes válogatása s az eredeti mű felépítésének szétzilálása megszüntette azt az izgalmat (elsősorban a paratextusoknak és illusztrációknak köszönhető) többretegű jelentést, melyet az utóbbi idők fejleményei (Matúra-kiadás, hasonmás-kiadás) újból megjelenítenek. Az évtizedek során a „fordított antológiává” duzzasztott kötet egy korszak lenyomatává lett, függetlenítődött az empirikus szerzőtől mint objektív látványt keltő antologiaszerű alkotás. A mintaszerző még expliciten jelen volt az első kiadásban Karinthy alteregójaként, de a későbbi edíciókból eltűnt, pontosabban átalakult egy mindentudó, láthatatlan szerkesztővé, s ezt az átalakulást magyarázhatjuk az empirikus szerző státuszának megváltozásával is. (A paródiák révén népszerűvé és sikeressé vált szerzőhöz egy idő után már nem illett a pályakezdő képe, ezért is erősödhetett meg kötetének antológiajellege: a mindenkit utánozni tudó, fölényes virtuóznak ez a műforma és fikciós tér jobban megfelelt.) Az új mintaszerző pedig egy egészen más mintaolvasót igyekszik létrehozni a későbbi kiadásokban: a műnemek szerint

rendszerző, antológiaszerű kötetszerkezet az irodalom minden területén tájékozott (vagy tájékozódni kívánó), paródiaértő olvasót feltételezi és teremt meg, akinek azonban már sem az *Így írtok ti* műcím, sem Karinthy Frigyes neve nem cseng ismeretlenül.

Rövidítésjegyzék

- BECK 1992 – BECK András, *A gondolkodás börtönében: Kísérlet Karinthy Frigyes művészetének értelmezésére* = B. A., *Nincs megoldás, mert nincs probléma*, Bp., Pesti Szalon, 1992, 9–19.
- DOLINSZKY 2001 – DOLINSZKY Miklós, *Szó szerint: A Karinthy-passió*, Bp., Magvető, 2001.
- ECO 1979 – Umberto ECO, *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*, Bloomington, Indiana U. P., 1979.
- ECO 2002 – Umberto ECO, *Hat séta a fikció erdejében*, ford. SCHÉRY András, Gy. HORVÁTH László, Bp., Európa, 2002.
- KARINTHY 1912 – KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti: Irodalmi karrikaturák*, Bp., Athenaeum, 1912 (Modern Könyvtár).
- KARINTHY 1964 – KARINTHY Frigyes, *Naplóm, életem*, szerk. SZALAY Károly, Bp., Magvető, 1964.
- KOSZTOLÁNYI 1958 – KOSZTOLÁNYI Dezső, [*Az Így írtok ti-ről*] = K. D., *Írók, festők, tudósok: Tanulmányok a magyar kortársakról*, s. a. r., tan. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1958, I, 281–284.
- ROSE 1993 – Margaret A. ROSE, *Parody: Ancient, Modern, and Post-Modern*, Cambridge, Cambridge U. P., 1993.
- SZÖRÉNYI 1990 – SZÖRÉNYI László, *Az Így írtok ti szemléleti és műfaji távlatai* = *Bíráló ábruhában: Tanulmányok Karinthy Frigyesről*, szerk. ANGYALOSI Gergely, Bp., Maecenas, 1990, 185–198.

SIVADÓ ÁKOS

Radikális kezelés: anatómia és gazdaságtan kapcsolatai William Petty életművében

A 17. század második felében az orvosi és tudományos gondolkodás közötti kapcsolódási pontot azok az emberek jelentették, akik orvosi és fiziológiai tanulmányaik elvégzése után egyéb tudományos tevékenységek végzésére adták fejüket. A koramodern Angliában az orvoslás és a tudományok összekapcsolásának egyik legkedveltebb és legfontosabb módja a fiziológiai metaforák alkalmazása volt az államról és a politikáról szóló diskurzusban. Aki orvosi tanulmányokat folytatott, bensőséges hozzáférést kapott egy olyan fogalmi kerethez, amely jól illeszkedett a később politikai gazdaságtanként elhíresült tudományág korai periódusának nyelvezetéhez – sőt, azt sem túlzás kijelenteni, hogy bizonyos szempontból meg is határozta azt, hogy hogyan lehet részt venni ebben a kibontakozóban lévő beszédmódban. Sir William Petty, a társadalmi jelenségekről való rendszerszerű tudományos gondolkodás egyik előfutára épp a fent említett utat tette meg karrierje során. Orvosi tanulmányait Útrechtben, Leidenben, Párizsban, Amszterdamban és Oxfordban folytatta, ahol később a Brasenose College anatómiaprofesszora lett. Politikai és tudományos pályafutása azonban hamar elszólította az egyetemi boncasztalok mellől, mivel kinevezése után alig pár hónappal Oliver Cromwell seregében vállalt orvosi tábornoiki posztot. A társadalomtudományok kialakulásával kapcsolatban kétségkívül leghíresebb (és leghírhedtebb) módszere, a „politikai aritmetika” kidolgozása tette személyét és munkásságát megkerülhetetlenné: egy olyan módszertani programé, amely arra tett kísérletet, hogy egy adott ország lakosságát annak „száma, súlya és mértéke” szerint írja le, és ezek alapján tegyen tudományos igényű előrejelzéseket azzal kapcsolatban.

Petty a népesedési dinamikával, adózással és a brit területek demográfiai átalakításával kapcsolatos írásaiban számos olyan metaforát és ténylegesen kivitelezni kívánt módszertani megfontolást emlí-

tett, amelyek eredete orvosi tanulmányaiig és anatómiaprofesszori gyakorlati tevékenységéig nyúlik vissza. Amiben azonban különbözik korának egyéb anatómusból lett „közgazdászaitól”, az a javasolt beavatkozások mértéke és intenzitása: amíg mások mértékletesnek és óvatosnak mutatkoztak abban, ahogy bizonyos orvosi eljárások alkalmazását megpróbálták kiterjeszteni a társadalommal kapcsolatos kérdésekre, Petty nem félt radikális és extrém megoldásokat javasolni. Pályatársaihoz hasonlóan ő is az állam „politikai anatómiájáról” értekezik, valamint az állampolgárok segítségével létrehozott „politikai testről” („body politic”) – módszerei azonban túllépnek a megfigyelésen és a részletes leíráson. A pusztá szemlélés és elmélkedés helyett Petty célja a politikai programok, a demográfiai jellegzetességek, és végső soron az *emberek* megváltoztatása.

Mielőtt részletesen tárgyalnánk Petty javaslatait és azok fiziológiai eredetét, érdemes szemügyre venni két, kortárs szerzőtől származó megállapítást a koramodern korszak politikai gazdaságtanával kapcsolatban. Ludovic Desmedt megjegyzi, hogy „miközben az orvostudomány felfedezett bizonyos fiziológiai alapelveket, a politikai gazdaságtan kialakulása is orvosok és anatómiaprofesszorok tevékenységéhez kötődik”;¹ Alain Clément pedig a következőt teszi ehhez hozzá: „a hippokratészi hagyomány a beavatkozás elkerülésére intette az orvosokat (és ennek alapján az Állam testébe történő beavatkozástól is a gazdaság területén).”² A szokásos és népszerű gyakorlati beavatkozási technikák a legradikálisabb esetben is a köpölyözésig és az érvágásig merészkedtek csak – az utóbbi pedig kiváló alapul szolgált gazdasági analógiák gyártására a határok megnyitásával és a kereskedelem megindításával kapcsolatban. Az ortodox módszerek egyike sem kecsegtetett azonban olyan típusú változások elősegítésével, amelyek például Petty következő javaslatában olvashatóak: „Ha tehát az említett ír asszonyok felét az egyik évben, másik felét pedig a következő

---

¹ DESMEDT 2005, 79–101.

² CLÉMENT 2003, 1–22.

évben áttelepítjük *Angliába* [...] valamint ugyanennyi *angol* nőt viszünk át *Írországba* [...] a természetes transzmutáció és egyesülés 4-5 éven belül végbe is menne.”³

A kérdés a következő: miért gondolhatta Petty, hogy az anatómia és az orvostan alapján ennyire drasztikus eljárások is alkalmazhatóak társadalmi problémák orvosolására, amikor pályatársai a minél kisebb mértékű beavatkozás elve alapján képzelték el az orvosi mintára kialakított gazdaságtant.

A következőkben amellet kívánok érvelni, hogy amíg kortársai alig ejtettek szót a (bármilyen) testbe történő radikális beavatkozás lehetőségéről anatómusai tapasztalataik alapján, addig Petty *pontosan ugyanezen a téren gyűjtött* tapasztalatai tették lehetővé, hogy vakmerő és látszólag a korszellemnek ellentmondó javaslatokat tegyen. Az orvosi tudáson és az anatómusai gyakorlaton alapuló hasonlatoknak kétségkívül megvolt a hasznuk – de megvoltak a korlátaik is: a mikroszkopikus és a makroszkopikus szféra (az emberi test és az állam) homologikus leírásai arra szolgáltak, hogy rávilágítsanak bizonyos rejtett mechanizmusok működésére a politikai közösségen belül, ugyanakkor azt a határt is kijelölték, ameddig a tudományok gyakorlója beavatkozhat ezekbe a szférákba. Jelen tanulmányban azt vázolom röviden, hogy Petty tapasztalatai és szintetizáló gondolkodása hogyan eredményezhették társaitól jelentősen eltérő hozzáállását a társadalom problémáinak kezelése kapcsán. William Petty nagy tehetséggel, de még nagyobb ambícióval megáldott ember volt – az orvosi eljárások társadalmi kontextusba történő áthelyezésének radikalizálása pedig épp ennek egyik tanúbizonysága.

---

³ Saját fordítás. S. Á. Eredetiben: „Wherefore if ½ the said Woman were in one year, and ½ the next transported into *England* [...] and as many *English* brought back married to the *Irish* [...] the whole Work of natural Transmutation and Union would in 4 or 5 years be accomplished” PETTY 1899, 158.

Petty orvosi életrajza

A Petty életéről szóló írások okkal fordítanak kitüntetett figyelmet orvosi tanulmányaira, elvégre ezek alapján válhatott hősünk a kísérleti módszer szószólójává és alkalmazójává természet-filozófusi/társadalmi „reformer” karrierje során.⁴ Petty, aki saját magát Francis Bacon követőjének tartotta, a megfigyelés és a kísérlet módszereit először anatómiai tanulmányai befejezése után kezdte maga is alkalmazni. William Petty 1623-ban egy ruhakészítő fiaként látta meg a napvilágot, majd fiatalon kétszer is elhagyta angol szülőföldjét – előbb 1638-ban, majd 1643-ban. Ez utóbbi peregrinációja során három év alatt négy különböző városban folytatott orvosi tanulmányokat.⁵ Viszonylag rövid ideig tartózkodott Leidenben is, ez azonban meghatározó jelentőséggel bírt későbbi gondolkodására nézve, ott hallott ugyanis először William Harvey vérkeringéseméletéről, valamint Paracelsus és van Helmont alkímiai alapú jatrokémiájáról.⁶ Mivel az orvostannal kapcsolatos 17. századi viták többsége a galénoszi alapú humorális gyógyítás és a megfigyelésen alapuló hippokratészi hagyomány tanításai között zajlott, érdemes Petty-t is elhelyezni ezen a tengelyen.

A leideni tanrend nagyrészt Galénosz-ellenes volt, Petty pedig később maga is a megfigyelési módszer hívévé vált, azt mondhatjuk, hogy leginkább a Harvey-féle tapasztalati alapú fiziológia követőjeként tekinthetünk rá, habár Harvey hatását épp annyira eresztette át saját „szűrőjén”, mint amennyire két másik példaképének, Baconnek és Thomas Hobbes-nak az elgondolásait. Utazásai során megismerkedett a kísérleti és kémiai alapú gyógyítással, Angliába való visszatérése után pedig (többnyire) hű maradt korai hatásaihoz – a kórtörténet fontosságának hangsúlyozása pedig szintén a hippokratészi hagyomány iránti elkötelezettségére utalhat.

---

⁴ A legutóbbi Petty-életrajz: MCCORMICK 2009.

⁵ MCCORMICK 2009, 28–39.

⁶ Ld. KWA 2011, 120–126.

Tevékenysége kétségkívül azt mutatja, hogy alaposan ismerte a két tradíció vitáját, és megpróbálta mindkét oldalról felhasználni azt, amit a leginkább célravezetőnek ítélt. Hazatérte (1646) után Petty Oxfordba ment, hogy megszerezze orvosi diplomáját, amelyet 1650-ben sikerült is kézhez kapnia. Nem sokkal ez után (1651-ben) pedig már az oxfordi Brasenose College anatómiaprofesszora lett. Oxfordi tartózkodása során Petty számos boncolást végzett el kísérleti és oktatási célból – ezek egyike pedig (Anne Greene „csodája”, amiről később lesz szó bővebben) olyan hírnevet szerzett neki, amelynek segítségével egyrészt bővíthette pácienseinek körét, másrészt pedig felvérteződhetett olyan tapasztalati tudással, amilyenre szüksége volt valakinek ahhoz, hogy kollégáinál radikálisabb javaslatokat tegyen emberi és politikai testek „kezelésével” kapcsolatban.

Nem Oxford volt azonban az egyetlen hely, ahol Petty anatómus szakértelme megmutatkozhatott. Diplomázása előtt sok időt töltött Londonban, ahol csatlakozott Samuel Hartlib köréhez. A „Hartlibkör” olyan értelmiségi csoport volt, amely többek között Bacon, Galilei és Descartes eszméinek megvitatásával és gyakorlati alkalmazásával kívánt foglalkozni.⁷ Petty legambiciózusabb vállalkozása a kör tagjaként egy olyan orvosi-kutatói intézet megtervezése és felépítése volt, amelyről egy 1648-as, Hartlibnak címzett levelében ad részletes beszámolót. A levél akkurátus leírást ad egy olyan intézményről, amelyben természetfilozófusok, gyakorló orvosok és oktatók vitathatták volna meg egymással elképzeléseiket, folytathatták volna kísérleteiket, és kialakíthatták volna a jövőben megvalósítandó „tökéletesebb” társadalom modelljét.⁸ Bár a terv nagyrészt utópisztikus, arra kétségkívül elégséges, hogy képet kaphassunk a fiatal Petty fiziológiához és orvosláshoz való hozzáállásáról. Miután tanácsot ad az alkalmazandó személyzet jellegével, nagyságával és jövedelmezésével kapcsolatban, Petty kitér arra, hogy az intézmény főorvosának milyen feladatai lennének: azt javasolja, hogy az a hippokratészi hagyományban bevett „ágy melletti” orvosláson alapuljon, részletes

---

⁷ A Hartlib-körről általában ld. GREENGRASS–LESLIE–LAYLOR 1994.

⁸ Petty javaslatát részben Francis Bacon által leírt „Salamon háza” inspirálta – a két javaslat közötti különbségekhez ld. MCCORMICK 2009, 56–60.

kórtörténet készítésével, valamint hasonlóan részletes boncolási jegyzőkönyvvel a páciensek esetleges halála esetén. Mindennek a célja pedig az volna, hogy a következő generáció orvosai immár a megfigyelésekre és kísérleti kezelésekre támaszkodva nagyobb valószínűséggel változtassák meg pozitívan az emberi élet addigi menetét.

Egy ilyen vállalkozás baconiánus felhangjai nyilvánvalók: azért ismerjük meg a bennünket körülvevő jelenségeket, hogy javítsunk jelenlegi és potenciális jövőbeli helyzetünkön a megismert jelenségek manipulálása, megváltoztatása segítségével. Petty „az utókor nevében”, azaz az emberiség jobbra tétele érdekében szeretné kitágítani a természetfilozófiai/tudományos ismeretszerzés határait. Az esettanulmányok részletes és pontos leírásai illő tükörképei a Bacon-féle természettörténetnek – a Petty későbbi írásaiban található táblázatok London vagy Írország legjellemzőbb sajátosságairól pedig szintén a természetes testekben fellépő betegségek kezelésének ilyesfajta módszerét visszhangozzák.⁹

Petty kollégáinak nagy része azonban ezen a ponton meg is állt: a leírás egyik és másik esetben is elégséges módszer a megismeréshez, és ahogyan a hippokratészi orvoslás ellenzi a durva közbeavatkozást a betegség lefolyása során, úgy kell tudnunk megálljt parancsolni a társadalmi életbe történő beavatkozásnak is gazdasági vizsgálódásaink alkalmával. Ahogyan Clément megjegyzi Mandeville, Locke és Boisguilbert kapcsán, „az orvosnak inkább figyelnie, hallgatnia és támogatnia kell a beteget, nem pedig különféle orvosságokat ráerőltetni; olyan praktikákat kell előnyben részesítenie, amelyek az egészséget károsító anyag eltávolítását segítik elő (érvágás, köpölyözés stb.)”.¹⁰

---

⁹ Olyannyira, hogy az orvosi és a demográfiai statisztikákat szoros kötelék fűzi egymáshoz későbbi műveiben. Ld. GREENWOOD 2014.

¹⁰ CLÉMENT 2003, 12.

Anne Greene „feltámadása”

Mivel annak elismerése, hogy Pettyre hatottak Harvey és Bacon eszméi nem visz bennünket közelebb ahhoz, hogy miért választott társainál jóval „invazívabb” módszereket a társadalom problémái kapcsán, ideje szót ejteni a méltán hírhedt 1650-es „csodáról”, amelyet általában érdekes anekdotaként kezelnek a Petty-életrajzok, de legjobb esetben is pusztán azt az önbizalomnövelő mozzanatot látják benne, amely Petty-t „szupersztárrá” tette orvosi körökben.¹¹ Az eset, röviden, a következő: Anne Greene-t újszülött gyermekének meggyilkolása miatt felakasztották, „holttestét” pedig átadták az egyetemnek tanulmányi célból – így került az Petty boncasztalára a Brasenose College-ben. Amikor azonban az előadás elkezdődött volna, Petty az első vágás közben élet jeleit vélte felfedezni, és három kollégája segítségével sikeresen megmentette az asztalán fekvő nőt.

Amint azt maga Petty is elismerte, egy ilyen esemény elég volt ahhoz, hogy „növelje hírnevét” – olyannyira, hogy korának egyik legkeresettebb orvosává vált tőle, Anne Greene pedig számos pamflet és antológia ihletője lett.¹² Petty maga is részletes leírást készített az esetről, Greene asszony boncasztalra kerülésétől teljes felépüléséig gondosan nyomon követte és értékelte a kipróbált gyógymódok mindegyikét. Amellett, hogy egy ilyen történet valóban alapjául szolgálhat a Petty személyiségéről szóló anekdotáknak, álláspontom szerint Petty életében betöltött jelentősége ennél jóval nagyobb: ez a *tapasztalati tudás* válhatott annak alapjává, ahogyan Petty későbbi javaslatai a társadalmi reformokat illetően azt a testet (a politikai testet) kezelték, amelyet meg kívántak változtatni.

Anne Greene „feltámadása” és csodás gyógyulása nem egyik napról a másikra történt. Alapvető életfunkciói ugyan visszatértek Petty újraélesztési kísérletei után, a következő hetekre is szükség volt azonban ahhoz, hogy visszanyerje egészségét. Ezek a hetek pedig

---

¹¹ Ld. MCCORMICK 2009; JONES 2013, 469–480.

¹² Anne Greene esetének utóéletéről ld. MCCORMICK 2009, 77–80. A történet a mai napig számos elemzést inspirál modern eseteleírásoktól feminista állásfoglalásokig, de 2008-ban regény is született Anne kalandos életéről.

a különféle orvosi praktikák, jatrokémiai és egyéb gyógyszerek szinte próba-szerencse alapon történő alkalmazásával teltek – a „feltámasztás” és a felgyógyulás közti időszak tehát elég időt adott Pettynek arra, hogy minden lehetséges módon *beavatkozzon*, és végül sikerrel járjon. Mivel Anne esete egyedi volt, nehéz lenne azt állítani, hogy Petty beavatkozásai *kísérletek* lettek volna, hiszen szinte semmi esély nem volt azok megismétlésére és a kapott eredmények összehasonlítására – épp úgy, ahogy a későbbi gazdasági írásaiban szereplő felvételek sem adtak lehetőséget ismétlésre és evaluációra. Petty ennek ellenére szinte bizonyosan valós tényekként kezelné mind orvosi eljárásai eredményeit, mind pedig az általa kidolgozott politikai aritmetika számadatait is, mivel, ahogyan Mary Poovey írja, „[Petty] ugyanolyan mértékű episztemológiai értéket tulajdonított saját tényeinek, mint amekkorát a Royal Society tagjai tulajdonítottak a kísérleti úton előállított tényeknek. Petty azonban ezt nem a közös megfigyelés talaján állva tette, hanem a szám-alapú reprezentáció precizitásának és a szakértői interpretáció függetlenségének egy különös keveréke alapján”.¹³

Szakértői interpretációja kétségtelenül hozzájárult Anne Greene felépüléséhez, és a dolgok természetét megváltoztatni kívánó baconiánus program sikereként is elkönnyelhető. Anne-t ugyanis minden szempontból halottnak tekintették – Petty természetfilozófiailag megalapozott kezelését követően pedig visszatért az élők sorába. Bizonyos értelemben ez a lehető legnagyobb változás, amit egy dolog természetében a tudomány képes lehet előidézni, és Petty későbbi javaslatai Írország megváltoztatása kapcsán más megvilágításba kerülhetnek mindennek fényében. Ha ugyanis valóban az a helyzet, hogy a 17. század „proto-közgazdászai” anatómusai szaktudásuk és orvosi gyakorlatuk alapján fogalmazták meg metaforáikat és javaslataikat, a megfigyelt jelenségeket az individuális szintről a társadalom szintjére emelve, úgy Petty esetében sem helytelen hasonlóképpen eljárunk.

---

¹³ POOVEY 1998, 123.

Angolok és írek

Petty Anne Greene megmentése után nem sokkal elhagyta katedróját, hogy Oliver Cromwellt szolgálja, majd 1654 és 1656 között elvégezte az ún. „*Down-survey*”-t, az ír földterületek összeírását.¹⁴ A felmérésre azért volt szükség, hogy Cromwell kifizethesse azokat, akik segítségére voltak az 1641-es ír felkelés leverésében – fizetségük természetesen az elfoglalt ír földek formáját öltötte. Az ügy nem volt mentes a botrányoktól: mivel Petty értéktelennek minősített bizonyos földterületeket, majd később olcsón megvette azokat (mindeközben Írország egyik legnagyobb földbirtokosává válva), hátralévő életének számos percét töltötte londoni bíróságokon – a felmérés során szerzett ír földjeitől azonban nem kellett megválnia.¹⁵ A háború azonban szörnyű állapotban hagyta Írországot, és szükség volt valamire, ami egyrészt biztosítja a brit hatalmat a felől, hogy az írek nem fognak ismét fellázadni ellene, másrészt pedig gazdaságilag is működőképes területté teszi az országot. Petty gazdasági jellegű írásai (melyek nagy részét csak halála után publikálták) sokat tettek annak érdekében, hogy megoldják ezt a feladatot: a *The Treatise of Taxes and Contributions* (1662), a *The Political Anatomy of Ireland* (1672 – megjelent 1691-ben), valamint a *Political Arithmetick* (1676 – megjelent 1690-ben) egyaránt foglalkoztak Írország kérdésével.

Petty elképzelése arról, hogy egy nemzet jellegzetességeiről azok „száma, súlya és mértéke” alapján szolgáltatson információt, mélyen áthatja minden leírását és javaslatát leghíresebb tanulmányaiban – a fiziológiai fogalomkészletet azonban kétségkívül a *The Political Anatomy of Ireland* használja ki a legnagyobb mértékben. A fentiek ismeretében érdemes lehet rekonstruálni Petty ebben kifejtett gondolatmenetét a megfigyelésen és kísérleten alapuló gondolkodásmód fényében. A dolgozat első három fejezetében bontakozik ki leginkább Petty számok iránti elkötelezettsége – az ezekben található

---

¹⁴ A valóság néha kijózanítóan hétköznapi: a „Down”-felmérés neve mögötti indok az, hogy a számokat ténylegesen *írták* – „it was written down”.

¹⁵ A pereskedések részleteit ld. MCCORMICK 2009, 99–114.

leírások ír földekről, házakról és emberekről azonban nem pusztán „leíró statisztikát” jelentenek, hanem a számos részletet ismertető következő tíz fejezet közül az utolsó kettőben kifejezetten az uralkodó számára megfogalmazott tanácsok alapját is képezik. A teljes szöveg egyetlen módszert hivatott bemutatni: a „nemzetek anatómusa” megvizsgálja a politikai testet, és ahol olyasmit talál, ami elmarad a kívánatostól, gyorsan javaslatot is tesz a gyógymóddal kapcsolatban.

A leghírhedtebb „gyógy mód” kétségkívül az ír emberek „angolokká változtatása”, amelyet Petty a két nemzet nőlakossága közötti radikális áttelepítések segítségével kíván elérni. Megjegyzendő, hogy az írek megváltoztatása nem Petty fejében fordult meg először: az 1650-es évektől kezdve számos kézirat foglalkozott bizonyos rebellis ír csoportok áthelyezésével – ezt azonban az ország területén belül képzelték el.¹⁶ A jelen tanulmány elején említett felvetést érdemes tehát ezúttal az anatómus szempontjából értelmezni: „Mivel tehát jelenleg 300 ezer *brit* és 800 ezer pápista él [Írországbán]: ha nagyjából 200 ezer *írt* ugyanennyi *britre* cserélnénk ki, akkor a *britek* természetes ereje ugyanennyi lenne, mint az *íreké*; politikai és mesterséges ereje azonban háromszor akkora; és olyannyira látható lenne mindez, hogy az *írek* nem lázadoznának többet nemzeti vagy vallási alapon.”¹⁷

Petty számára két lehetőség adódik arra, hogy új, lázadás-mentes természetet alakítson ki vizsgálódásai tárgyában, azaz az írekben. Az első az itt idézett módszer: olyan „dolgok” (jelen esetben *brit* emberek) elhelyezése a közelükben, amelyek elnyomhatják eredeti természetüket. Ez azonban a legjobb esetben is pusztán félmegoldás. A fentebb említett női lakosságcsere tűnik valódi megoldásnak: abban az esetben ugyanis az írek nem pusztán tartózkodnának a lázadástól, hanem olyannyira megváltozna a természetük, hogy

---

¹⁶ Az írek anglicizálásának történetéhez ld. CANNY 2001.

¹⁷ Saját fordítás. S. Á. Eredetiben: „Whereas there are now 300 M. *British*, and 800 M. *Papists*, whereof 600 M. live in the wretched way above mentioned: If an Exchange was made of but about 200 M. *Irish*, and the like number of *British* brought over in their rooms, the natural strength of the *British* would be equal to that of the *Irish*; but their Political and Artificial strength three times as great; and so visible, that the Irish would never stir upon a National or Religious Account.” PETTY 1899, 157–158.

nem kellene tartózkodniuk. Az életmód megváltoztatása ezzel válna teljessé – és Petty elképzelései szerint az átalakulás végére az írek még nyelvüket is lecserélnék, hiszen az is a betegség tüneteként értelmezhető (a betegség neve jelen esetben: „írnek lenni”).

Ami első pillantásra teljességgel abszurd felvetésnek tekinthető, Petty tulajdon orvosi gyakorlata alapján tökéletesen beleilleszthető egy baconiánus fogalmi keretbe. Mások az érvágást találták a legradikálisabb, ám működő stratégiának betegségek kezelése során – Petty viszont tapasztalati alapon érvelhetett ennél jóval extrémebb módszerek mellett is. Javaslatának ilyen fényben történő olvasása persze nem teszi azokat kevésbé embertelenné, annak megértésében azonban segíthet, hogy hogyan juthatott el olyasvalaki ilyen felvetésekig, aki „csak országa békéjét és jólétét kívánta; amelyen kívül más célja sohasem volt”.¹⁸

Rövidítésjegyzék

- CANNY 2001 – Nicolas CANNY, *Making Ireland British 1580–1650*, Oxford, Oxford U. P., 2001.
- CLÉMENT 2003 – Alain CLÉMENT, *The Influence of Medicine on Political Economy in the Seventeenth Century*, *History of Economics Review*, 2003/2, 1–22.
- DESMEDT 2005 – Ludovic DESMEDT, *Money in the 'Body Politick': The Analysis of Trade and Circulation in the Writings of Seventeenth-Century Political Arithmeticians*, *History of Political Economy*, 2005/1, 79–101.
- GREENGRASS–LESLIE–LAYLOR 1994 – Mark GREENGRASS, Michael LESLIE, Timothy LAYLOR, *Samuel Hartlib and Universal Reformation*, Cambridge, Cambridge U. P., 1994.
- GREENWOOD 2014 – Major GREENWOOD, *Medical Statistics from Graunt to Farr*, Cambridge, Cambridge U. P., 2014.
- JONES 2013 – Peter Murray JONES, *The Learned Press: Medicine = The History of Oxford University Press: Volume I: Beginnings to 1780*, ed. Ian GADD, Oxford, Oxford U. P., 2013 (The History of Oxford University Press, 1), 469–480.

---

¹⁸ Saját fordítás. S. Á. Eredetiben: „I believe will tend to the Peace and Plenty of my Country; besides which, I have no other end.” PETTY 1899, 130.

- KWA 2011 – Chunglin KWA, *Styles of Knowing*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2011, 120–126.
- MCCORMICK 2009 – Ted MCCORMICK, *Sir William Petty and the Ambitions of Political Arithmetic*, New York, Oxford U. P., 2009.
- PETTY 1899 – William PETTY, *The Political Anatomy of Ireland = The Economic Writings of Sir William Petty*, kiad. John Henry HULL, New York, Cambridge U. P., 1899, I.
- POOVEY 1998 – Mary POOVEY, *A History of the Modern Fact*, Chicago, Chicago U. P., 1998.

SZABÓ PIROSKA

A „harmadik humanizmus” és Kerényi Károly

Az 1930-as években született szövegeket a szakirodalom az újklasszizmus, a hagyományörző modernség vagy a későmodernség paradigmája felől is olvashatja – dolgozatomban ezen értelmezési keretek összemérése helyett inkább arra teszek kísérletet, hogy eszmetörténeti szempontok szerint egy másik fogalom, a humanizmus korban játszott diskurzusalakító jelentőségére mutassak rá. Természetesen ez a szempont nem nyújthat magyarázatot a különböző líra- és prózapoétikákra, mivel inkább a szövegek tartalmi oldalát, mondanivalóját határozza meg, bár kétségtelenül vannak formai következményei is. Egy-egy szöveg antik utalásait, antik versformák alkalmazását, a retorikai hagyomány újjáélesztését hajlamosak lehetünk egy közhelyesnek ítélt humanista állásfoglalással azonosítani, a túlságosan sulykolt emberséget esztétikai lapossággal társítani. A következőkben a célom az, hogy a humanizmus korabeli értelmezésének sokféleségén, kiemelten pedig Kerényi Károly humanizmusán keresztül alátámasszam, mennyire nem volt egyértelmű, hogy milyen éthoszt, állásfoglalást, programot is takar ez a fogalom – ez pedig a korszak kritikátörténeti vizsgálatát és a műértelmezést is új szemponttal gazdagíthatja.

Az 1930-as évek Európájában a humanizmus, egy új humanizmus keresése került a diskurzus fókuszába. A közeledő háború előszele, a gazdasági és társadalmi válságok mellett a több országban kiépült totalitárius államok emberellenes ideológiája és gyakorlata aggodalommal töltötte el az írástudókat, ahogy a civilizáció technicizálódását, a tömegtársadalom kialakulását is fenyegetőnek érezték. Az ember középpontba állítása mint humanista fordulat több szintéren is

lezajlott mind Európában, mind Magyarországon; a társadalmi reformokat sürgetve és a fasizmus ellen tiltakozva közeledett egymáshoz a keresztény humanizmus, a humanista marxizmus és a szociáldemokrácia.¹

A humanista program cselekvőképességének kérdésében érdemes megfontolnunk Ignotus Pál distinkcióit. „Népiség” és „Új humanizmus” című cikkében² a humanizmus három fajtáját különböztette meg: a könyörületes humanizmust (értéke mindaz, amit humánusnak mondunk: részvét, békesség, megbocsátás, segítőkészség), a történelmi humanizmust (a görög-római antikvitás örökségéhez való ragaszkodás, illetve az ezen pallérozott európai műveltség), illetve a bölceleti humanizmust (alapja az emberi szabadság, emberi értelem és közös emberi érdek), amelyek ellentmondásba is kerülhetnek egymással – éppen ezért a primátust a bölceleti vagy lényegi humanizmusnak adja, amely, ha kell, nem retten vissza az erőszaktól sem. „Bicskázni szabad, sőt időnként kell: jó lelkiismerettel, meggyőződéssel és szenvedéllyel. De soha nem szűnő megvetéssel a bicskázás tényle iránt!”³ – utalva Thomas Mann kívánalmára egy toleranciára épülő, ám „férfiasabb” humanizmusért.⁴ Trencsényi-Waldapfel Imre ezzel szemben Erasmus öröksége, a jámborság, a lelkiismeret, az értelem és a háborúellenesség mellett tett hitet 1941-ben,⁵ ahogy az Apollo folyóirat is a latinos műveltség ápolására, a humanista literátorság felélesztésére jött létre 1935-ben. Programjuk a népi kultúra, a Duna-medencei kultúrtáj felderítésével és közép-európai sorsvállalással egészült ki, így lett a lap maga a „középeurópai humanizmus kísérlete”,⁶ megtalálva az egyensúlyt népiség és európaiság, jobb- és baloldal között, Közép-Európában mint

---

1 A Szép Szó programja kapcsán Tverdota György ad képet erről, ld. TVERDOTA 2012.

2 IGNOTUS 1936a.

3 IGNOTUS 1936a, 25.

4 MANN 1936.

5 TRENCSENYI-WALDAPFEL 1941.

6 GÁL 1935, 478.

a barbársággal szembeni egyik utolsó mentsvárban bízva. „Az Apollo legitimációja a harmadik humanizmus magyar hirdetése”⁷ – olvashatjuk az első számban.

De mit jelentett a harmadik humanizmus fogalma, amely itt az önértelmezés egyik alakzataként szerepel? A terminust Eduard Spranger alkotta meg 1921-ben, az első humanizmuson a reneszánsz kort, a másodikon a német klasszikát, harmadik humanizmuson pedig saját korának eljövendő szellemi reneszánszát értve. A fogalom története összekapcsolódik a weimari, majd a náci Németországgal: első-sorban német szerzők használták, a nemzetiszocialista ideológia és a német szellemi élet összefonódása pedig rövid úton a diszkreditálódásához vezetett. Ám nem törvényszerűen: az 1936-ban, a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézetének Budapesten rendezett konferenciáján,⁸ melyen az európai értelmiség több jeles képviselője artikulálta alapvetően bizakodó állásfoglalását a humanisztikus oktatás, a természettudományok és a technika, a humanista örökség és a modern ember léthelyzete kapcsán, szintén az eljövendő, még nem körvonalazott új humanizmus értelmében használták a „harmadik humanizmus” kifejezést. Thomas Mann hozzászólásában így fogalmazta meg ehhez fűzött reményeit: „[e] táptalajon fog sarjadni *egy új humanizmus*: harmadik humanizmus, mely különbözik a többitől, ellenséges a retorikával szemben, világos, túltette magát olyan dolgokon, melyeket az előző humanizmusok sosem ismertek, és telített egy időnként patetikus, mély és derűs új érzéssel az ember titkáról és az emberi méltóságról.”⁹ Beszédes tény azonban, hogy Németországot a konferencián egyedül Thomas Mann

---

7 GÁL 1934, 80.

8 A konferenciát 1936. június 8. és 11. között tartották Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia, illetve a Parlament épületében, anyagát pedig egy év múlva jelentették meg: BROENDAL et al. 1937.

9 Saját fordítás. Sz. P. Eredetiben: „Sur ce sol nourricier grandira un nouvel humanisme: troisième humanisme tout différent des autres, hostile à la rhétorique, lucide, ayant passé par bien des choses que les humanismes antérieurs ne connurent jamais, riche d’un nouveau sentiment à la fois pathétique, profond et joyeux, du secret de l’homme et de la dignité humaine.” MANN 1937, 175.

képviselte. A '20-as években felvirágzó, elsősorban Werner Jaeger klasszika-filológus nevéhez köthető német újhumanizmus ekkorra már a Harmadik Birodalom hivatalos ideológiájába integrálódott, eljutva a „humanizmus mint fegyver” képzetéhez, a német nép és a görög nép faji rokonságához és küldetéséhez, a szellemi nagyság mellett a test kultuszához, az államnak alárendelt emberhez – amit aztán a birodalmi pedagógia is közvetített a fiatalság felé.¹⁰ „Jaeger humanizmusa az új birodalom eszméivel együtt fejlődik, ezek megvalósulásával jut el végső kiteljesedéséhez, de egyszermind ezek építésében is segítkezik. Így a mai Németország humanisztikus törekvéseinek szószóloí, Jaeger kezdeményezésének folytatói méltán számíthatnak a hatalom pártfogására”¹¹ – írta 1935-ben Faragó László, aggodalommal szemlélve a német fejleményeket. Nehezen megválaszolható kérdés, hogy a birodalmi ideológia „gleichschaltolta”-e a humanizmust, vagy maguk a német írástudók tették magukévá a nemzetiszocialista propagandát. Mindenesetre a harmadik humanizmus a második szerves folytatásaként indult: Németország ismét Hellász felé fordult, folytatva a német klasszika és romantika Goethe, Schiller, Herder és Hölderlin által képviselt útját. A görögséghez nem az ész felől, hanem az irracionális erők felől közeledtek, a George-kör tagjai Nietzsche nyomán a dionüszoszi, mítoszi görögséget ünnepeleék. Ami a klasszika-filológus Jaegert illeti, elmondható, hogy kezdetben az individuumot, a tisztán megformált humanitást állította a középpontba. A német *Bildung* megfelelőjét a *paideia* fogalmában találta meg, amely egyszerre jelölte a kultúrát magát és a nevelést, hiszen a legfőbb műalkotás maga az ember: lelki erőinek harmonikus egységbe vonása, kiművelése, a természet által megszabott ember-idea megvalósítása. Az európai kultúra szellemi egységét, értékközösségét az adja, hogy a görögök által megalkotott ember- és kultúrideálon alapul. Humanizmusról tehát kettős értelemben beszélhetünk: egyrészt a kultúra gondolatát, a nevelés eszményét jelenti, másrészt azt a folyamatot értjük rajta, ahogy az egyes népek belépnek a hellenocentrikus kultúrkörbe, annak kultúreszményét magukévá

---

10 FARAGÓ 1935, 277–285; VISY 1940.

11 FARAGÓ 1935, 244.

teszik és szintézisbe hozzák saját nemzeti értékeikkel. „A szokásos szóhasználat a renaissanceot nevezi humanizmusnak; a mi szempontunkból a humanizmus folytonos kultúrtörténeti tradíciófolyamatot jelent, amely bizonyos szakaszaiban különös magaslatokra emelkedik”¹² – írja Jaeger. Rómának csak mint közvetítőnek van jelentősége, hiszen ők adják a görögséggel való szintézis, a humanizmus első példáját. Jaeger későbbi munkáiban az egyént már az állam alá rendeli, a görög poliszbán, illetve Platón *Államában* a közösségre irányuló akaratot látja: „a küszöbön álló harmadik humanizmus azon az alaptényen sarkallik, hogy a humanitást, az igazi emberséget a görögök mindig az embernek, mint az államközösség tagjának mivoltához kapcsolták.”¹³ A kiépülő náci rendszerrel azonban már nem tudott azonosulni, 1936-ban az Egyesült Államokba emigrált.

Felvetődik a kérdés, hogy a Kerényi Károly által művelt ókortudomány, amely a harmadik nemzedék újklasszicizmusának, többek között egy görög-latin fordításhullámnak is ihletője volt,¹⁴ hogyan illeszkedik a korszak humanizmusainak hol elkülönülő, hol összefonódó szövevényébe. Talán megvilágítóbb erejű, ha inkább a különbségekre, mint a hasonlóságokra helyezjük a hangsúlyt, mivel úgy vélem, a humanizmus kérdését parttalanná tágítaná az, ha minden ellentmondást kibékítenénk vele kapcsolatban. Ugyan elmondhatjuk, hogy Kerényi önmagát humanistaként határozta meg, és a szakirodalom is számtalanszor kiemeli humanista elköteleződését,¹⁵ mégis, ha összehasonlítjuk például a magyar irodalom harmadik nemzedékének a latin irodalmat fordító, erasmusi éthoszt valló, békét áhító, toleranciát hirdető képviselőivel, szembetűnővé válik görög orientációja, szaktudományába, a görög mítoszok világába zárkózása, amely mégis szellemi katalizátorként kívánt hatni. Ez ellenérzéseket is kiváltott, Ignotus Pál „*Vissza a görögökhöz!*” című cikkében a (Kerényi-féle) neogrévizmus ellenében foglalt állást, a római kultúrát magasabbrendűnek, civilizáltabbnak, szervezettebbnek látta, amely

---

12 JAEGER 1925, 19.

13 JAEGER 1934, 16.

14 RÓNAY 2002.

15 Ld. a következő tanulmánykötetet: ÁRKAY 1978.

már levetkőzte a görögökben még meglévő primitív és barbár erőket.¹⁶ Rónay György egy egész nemzedék nevében jelentette ki, hogy túllépett Kerényin: „[k]özülünk többen máig e kerényizmus ködében bolyongva próbálnak valami céltalan, steril, neoantik lírát teremteni. Legtöbbünkben azonban olyan már a Kerényi-komplexum, mint évgyűrű a fában: túlhaladtunk rajta, bár vérünkké, húsünkká vált.”¹⁷ 1941-ben pedig Szentkuthy Miklós gúnyolta ki Kerényi egyoldalúnak ítélt mítosz-mániáját.¹⁸ Német orientációját, harmadik humanizmussal való érintkezését többen a náciizmussal való kapcsolatként is értelmezték¹⁹ – némi joggal, mivel barátja és kollégája, a *Szige*tben is publikáló Franz Altheim 1934 és 1936 között tagja volt az SA-nak, 1937-től pedig munkatársa a Heinrich Himmler által támogatott Deutsches Ahnenerbe nevű német őstörténeti kutatócsoportnak, amely a germán faj ősi felsőbbrendűségét kívánta bebizonyítani.²⁰

Kerényit nemcsak görögös orientációja, nietzschei alapállása rokonítja a már említett „harmadik humanizmus” eszmekörével.²¹ 1930-as *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok* című cikkében explicit módon hivatkozott Eduard Spranger *Der gegenwärtige Stand der Geisteswissenschaften und die Schule* (1925²) és Werner Jaeger *Humanismus und Jugendbildung* (1921) című írásaira a görögség lélekformáló, pedagógiai potenciáljára utalva,²² emellett többször publikált a Jaeger által alapított folyóiratokban (*Die Antike*; *Gnomon*) is, illetve Jaeger főművéről, a *Paideiáról* is elismerő recenziót írt. A görögség tanulmányozásától ő is a jelenre gyakorolt hatást remélt, nézete szerint az antik lényeg tudománya megszüntetheti a mai ember lényegtelenség-érzését, egzisztenciadeficitjét, és a magyar lényegét is felidézheti

---

16 IGNOTUS 1936b.

17 RÓNAY 1938, 261.

18 SZENTKUTHY 1941.

19 MONOSTORI 1997.

20 KATER 1974, 78–79.

21 A szakirodalomban Fenyvesi Kristóf mutatott rá futólag Kerényinek a Werner Jaeger-féle berlini újhumanizmussal való kapcsolatára: FENYVESI 2012, 600.

22 KERÉNYI 1984, 52.

a számunkra.²³ Az egyén állam alá rendelésében, a politikai ember piedesztálra helyezésében, a magyar küldetés görökséggel való összefűzésében azonban nem követte a harmadik humanizmus német útját.

Ha érvényesítjük Ignótus Pál fent említett humanizmus-kategóriáit, elsőként azt kell megállapítanunk, hogy Kerényi humanizmusa a történelmi humanizmus, vagyis az antikvitás örökségével való foglalkozás kategóriájába esik. Az antikvitás öröksége az európai kultúra hagyományközösségének alapja, „[e]nnek a »testtelen hagyománynak« a tudatossága bennünk az európai öntudat”.²⁴ Ez azonban nem egy továbbépülő hagyomány: akárcsak Jaeger, Kerényi is úgy tartotta, az ideális ősforráshoz, a görökséghez kell újra meg újra visszatérni, mivel itt találja meg az ember „az antik világban kivirágzott legpazarabb önmagát”,²⁵ „[e]zért kell az emberiségnek lelke egy részével az antikvitásban mindig elmerülve lenni: minden nemzedék új érzékenységekkel lép hozzá és új színeket nyer vissza belőle”.²⁶ Ahogy a harmadik humanizmus elmélete is a reneszánszok hullámairól beszélt, ezt a folyamatot tekintette Kerényi Károly is humanizmusnak. „Az antikvitás tudományos megközelítése a legelső európai renaissance-helyzet óta mindig színvonal-egyeztetésen alapult. Az európai szellem minden új színvonal-magasság birtokában újakezdi az ókori világ megértését. Az eredmény mindig: az antik valóság még magasabb vonalának, az antik hagyomány még komolyabb nekikészülést kívánó kényszerűségének felismerése.”²⁷ A humanizmus számára nem a műveltség éthoszát jelentette, hanem az antik örökség ápolását, az azzal való kapcsolat fenntartását. A humanista, azaz az antikokon iskolázott művelődés nevelőerejét azonban nem vitatta. Kitért a görög- és latinoktatás problémájára a görög nyelv kivezetését „a görög-tanítás Trianonjaként”²⁸ említve: hiába az újonnan alapított, életközeli

---

23 KERÉNYI 1984, 241–243.

24 KERÉNYI 1984, 155.

25 KERÉNYI 1984, 47.

26 KERÉNYI 1984, 48.

27 KERÉNYI 1984, 110.

28 KERÉNYI 1984, 41.

reformiskolák, az ifjúság nevelésére nem találhatunk jobb eszményt, mint a kalokagathia, azaz a szép és jó görögök által megvalósított egységének ideálját.

Ami a könyörületes humanizmust illeti, Kerényi gondolatvilágából ez a keresztényi vagy éppen (kis)polgári elem messzemenően hiányzott. *Humanizmus és hellenizmus* című 1936-os, a fent említett humanizmus-konferenciára reagáló tanulmányában leszögezi, hogy a humánus, a humanizmus szókinccse és eszmeköre latin, elsősorban cicerói konstrukció, amely teljességgel hiányzott a görög kultúrából: az „emberség” görögül elképzelhetetlen fogalom. A filantrópia, adakozó jóság képmutató modern gyakorlata szintén idegen az antikvitástól. A humanizmus egyedül a hellenisztikus korról hozható összefüggésbe, amikor az akkori művelt világban elterjedtek a városi, civilizált lét áldásai, a művészetben és a tudományban pedig az ember olümposzi magasságból való megfigyelése, a benne való gyönyörködés. Humanista éthoszként a jelen számára Kerényi ezt a hellén humanizmust, illetve az északi, német humanizmus lelki nagyságát, komorságát, egzisztenciális súlyát ötvözi. „[A]z, hogy *szem* legyünk és tiszta látás, ember-voltunk szellemiségéből következik: nem vakíttatni és nem süketíttetni magunkat – nem az álantik Olympiasok tömegkábitó eszközeitől sem, – nem lenni *dupe*-je semmiféle szellemtelen nyers erőnek, hanem őrizni szellemi-emberségünket”.²⁹ Azaz nem a racionalitást, iróniát, toleranciát avagy a méltóságot jelöli meg a humanista erkölcs fő értékeként, hanem a szellemi tisztaságot: a görög istenek közül Apollónt tartja a mintaképnek. „A magunkban hordott szellemértéket értéknek tudni, farkasnak lenni a szellemtelenséggel szemben, hattyúnak a szellem legfőbb tisztasága előtt: ez maradt ránk az antikvitásból Apollón-vallásnak.”³⁰ Ez az idézet egyben rávilágít, hogy a Kerényi-féle humanizmusra nem jellemző az erasmusi jámborság attitűdje.

Heidegger *Levél a humanizmusról* című írása mutat rá a II. világháború után, hogy minden humanizmus az ember metafizikai megha-

---

29 KERÉNYI 1984, 262.

30 KERÉNYI 1984, 121.

tározásán alapul.³¹ Ezt a szerepet Kerényinél a mítosz töltötte be. Az antik isteneket „magasabb realitású”, „világaspektust tükröző”³² alakoknak tekintette, amelyek a szellem birodalmában vagy a természetben objektív léttel bírnak. Ám a humanizmus mítoszokra alapozása már messzemenően problematikus vállalkozás volt: a mítoszok isten- és hőstörténetei ugyanis nem-emberi erőknek, világtényezőknak adnak alakot, a mégoly antropomorf istenségek működési területe egy emberen túli világban van. Emellett a Kerényi által idealizált görög mitológia a romboló erőknek is ugyanúgy helyet ad: elegendő csak Árész vagy az Erünniszek alakjára gondolnunk. Kerényi maga is érezte az irracionális elszabadulásának veszélyét, ezért is törekedett arra, hogy elhatárolódjon a náciizmus mítoszalkotásától, és mítoszkutatását először etnológiai, majd valláslélektani, végül antropológiai alapra helyezte. Így összegzi Fülep Lajosnak írt levelében ezt az utat: „[a]hová a görögség kutatójának el kellett jutnia, s ahová épp a vallásos, az abszolútummal meztelenül szembenálló ember megértésének el kell vezetnie: az *αἴ* ember megértése. Mint tudomány *αἴ* antropológia, minden eddig antropológiának nevezett tudománytól függetlenül az emberség csupasz talajára felépítve. [...] csak ez lehet az alapja egy új, igazi humanizmusnak.”³³ A mitológia így az emberről szóló tanítássá válik, amely az érzésvilágában elszegényedett, a létező viszonyában bizonytalan modern embernek egy teljesebb, sokrétű, gazdag elbeszélésrendszerben megnyilvánuló világot ad – és egyben feléleszti az antik műveltség mára elfeledett vallásos tartalmát, megerősítve az antik hagyománnyal való kapcsolatunkat.³⁴ „Úgy hittem, hogy aki felnyitja az emberek szemét a mitológia emberi-isteni játéknak nagy tanításai számára, az tisztít és humanizál”³⁵ – fogalmazta meg kutatásai célját Thomas Mann-nal folytatott levelezésköteete előszavában, s ebben ragadható meg sajátosan értelmezett, a mítoszt az ember szolgálatába állító humanizmusa is, amelyet a ’30-as évek tapasztalatait leszűrve alakított ki.

---

31 HEIDEGGER 1994.

32 KERÉNYI 1984, 186.

33 Kerényi Károly Fülep Lajoshoz, 1943. szept. 17. = FÜLEP 1998, 434.

34 KERÉNYI 1984, 263.

35 Kerényi Károly, *Bevezető elméletek* = MANN–KERÉNYI 1989, 37.

Rövidítésjegyzék

- ÁRKAY 1978 – *Kerényi Károly és a humanizmus*, szerk. ÁRKAY László, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1978.
- BROENDAL et al. 1937 – Viggo BROENDAL et al., *Vers un nouvel humanisme*, Paris, Institut International de Coopération Intellectuelle, 1937.
- FARAGÓ 1935 – FARAGÓ László, *A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom*, Apollo, 1935/2, 177–288.
- FENYVESI 2012 – FENYVESI Kristóf, „A Dél betörése”: *Kerényi Károly és a Sziget topológiája*, ItK, 2012/3, 593–630.
- FÜLEP 1998 – FÜLEP Lajos *Levelezése IV. 1939–1944*, kiad. F. CSANAK Dóra, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1998.
- GÁL 1934 – GÁL István, *A Virtuális Középeurópa*, Apollo, 1934/1, 80.
- GÁL 1935 – GÁL István, *Apollo vagy a középeurópai humanizmus kísérlete*, Apollo, 1935/3, 478–480.
- HEIDEGGER 1994– Martin HEIDEGGER, *Levél a „humanizmusról”*, ford. BACSÓ Béla = „...költőien lakozik az ember...”: *Válogatott írások*, ford. BACSÓ Béla, HÉVIZI Ottó, KOCZISZKY Éva, PONGRÁCZ Tibor, Bp.–Szeged, T-Twins–Pompeji, 1994 (Atheneum könyvek), 117–170.
- IGNOTUS 1936a – IGNOTUS Pál, „Népiség” és „Új humanizmus”, A Toll, 1936/1, 15–29.
- IGNOTUS 1936b – IGNOTUS Pál, „Vissza a görögökhöz!”, Szép Szó, 1936/7, 313–316.
- JAEGER 1925 – Werner JAEGER, *Antike und Humanismus*, Leipzig, Quelle & Meyer, 1925.
- JAEGER 1934 – Werner JAEGER, *Paideia: Die Formung des griechischen Menschen*, Berlin, de Gruyter, 1934.
- KATER 1974 – Michael H. KATER, *Das „Abnenerbe” der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1974.
- KERÉNYI 1984 – KERÉNYI Károly, *Halbatatlanság és Apollón-vallás*, Bp., Magvető, 1984.
- MANN 1936 – Thomas MANN, *Európa és a humanizmus*, Apollo, 1936/5, 177–179.
- MANN 1937 – Thomas MANN, *Un nouvel humanisme* = BROENDAL et al. 1937, 169–176.
- MANN–KERÉNYI 1989 – Thomas MANN–KERÉNYI Károly, *Beszélgetések levélben*, Bp., Gondolat, 1989.

- MONOSTORI 1997 – MONOSTORI Imre, „*A tudós is teremtmény új életérzést és új emberséget*”. *Kerényi Károly fogadtatástörténete Magyarországon (1935–1996)*, Je, 1997/9, 887–900.
- RÓNAY 1938 – RÓNAY György, *Egy nemzedék nevében*, MKult, 1938. nov. 20., 261–263.
- RÓNAY 2002 – RÓNAY László, *Késlekedő jóvátétel. Kerényi Károly hatása irodalmunkra*, Vallástudományi Szemle, 2006/2, 179–184.
- SZENTKUTHY 1941 – SZENTKUTHY Miklós, *A mítosz mítosza*, MCsill, 1941/2, 86–90.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL 1941 – TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp., Officina, 1941.
- TVERDOTA 2012 – TVERDOTA György, „*Mi egy új humanizmus hívei vagyunk*”. *A 75 éves Szép Szó hitvallása*, Múltunk, 2012/3, 46–78.
- VISY 1940 – VISY József, *A mai Németország humánus-szemlélete*, Szeged, [k. n.], 1940 (Szellem és Élet Könyvtára, 8).

TÓTH TAMÁS ZOLTÁN

Bogáthi Fazekas Miklós *Magiar Soltára* a kortárs zsidóságról és vallásjogukról

Dán Róbert¹ Bogáthi Fazekas Miklósról folytatott kutatásának eredményei alapján, a reformátor nem volt a klasszikus nonadorantista unitarizmus híve, mivel ahhoz képest túlzottan közel állt a szombatossághoz,² viszont Bogáthi szombatos-mivoltát is elvetette, ugyanis Dán a szombatosságnak jól körülhatárolt meghatározását adja, amely alapján Bogáthi csak előkészítette a szombatosság kialakulásához vezető teológiai absztrahálás bizonyos elemeit.³ Bogáthi hitvallását leginkább radikális antitrinitáriusnak lehet nevezni.⁴ Bogáthi – Dán szerint – abban különbözött a szombatosságtól, hogy tagadta a mózesi Törvénynek az újszövetségi korpuszban elvetett elemeit, vagy csak az újszövetségi kánonban megismételt passzusait tartotta a kortársaira nézve érvényesnek.⁵ Dán, úgy tűnik, a két állítás között nem tett különbséget. Utóbb álláspontja máig érvényes paradigmává vált. A régebbi kutatás, például Kohn Sámuel és Jakab Elek vagy kifejezetten szombatosnak,⁶ vagy Jézus nem-imádását hirdető unitáriusnak⁷ tűntette fel Bogáthi személyét, az illető kutató személyes világnézeti preferenciájától sem teljesen függetlenül. Viszont nem lehet ebben a korszakban az adorantistáknál radikálisabb antitrinitárius teológusok tanairól egyértelmű képet rajzolni, és így nem tudja a kutatás egymástól bizonyos mértéken túl elhatárolni a különböző teológiai iskolákat,

---

¹ Dán Róbert (1936–1986), a klasszikus szombatosság klasszifikációja terén (d. DÁN 1987, 22–68.) elévülhetetlen érdemeket szerző hebraista, vallástörténész és reneszánsz-kutató volt.

² DÁN 1976, 164–165, 171–172.

³ DÁN 1976, 164–165, 171–172.

⁴ DÁN 1977, 355.

⁵ DÁN 1987, 41–43.

⁶ KOHN 1889, 141.

⁷ JAKAB 1891, 136–152.

mivel az illegalitásban működő nonadorantista antitrinitáriusoknak nem voltak hivatalos hitvallási szövegeik, a szigorúan értelmezett monoteizmuson és ennek részeként Jézus nem-imádásán kívül minden más kérdésben egyéneként megoszlott az álláspontjuk.

Az évszázadok során Bogáthi teológiai korpusza szinte teljes egészében megsemmisült. Egyetlen dogmatikai műve maradt fenn, a nagyobb részben mindmáig publikálatlan, és egyetlen megrongálódott kéziratban ránk hagyományozódott *Apokalipszis-kommentár*,⁸ viszont a bibliai könyvekből készített, verses fordításai, így a *Magyar Soltár* is, tartalmaznak olyan exkurziókat, melyekből következtetni lehet Bogáthi teológiai nézeteinek, egyébiránt csak ezekből a forrásokból rekonstruálható részére. Az alábbiakban sorra veszem Bogáthi *Magyar Soltár*ának néhány exkurzióját, melyek a szaktudomány ezen, jelenlegi konszenzusának ellentmondani látszanak.

Ezek közé tartozik az 1. zsoltár, 4. strófájának 3. sora: „Amit szeret, mind azt tudja, hogy igaz törvény”.⁹ Az itt megjelenő, legalistának (judaizánsnak) tűnő ellenvetés, méghozzá nem a kánaániak-emóriaiak és az azok hagyományaihoz „csatlakozó” izraeliták ellen szól, mivel ezeket az ószövetségi ellenségképeket teljességgel törvények nélkül élőknak tartották, hanem a katolikus–mésékeltlen protestáns kánonjoggal, egyházfegyelemmel és liturgiával helyezkedik szembe. A szöveghely azt is tételezi, hogy a fent említett, többségi keresztény hagyomány egy „igazabb” bibliai „Törvénnyel” rivalizál.

Bogáthi Mózes Törvényében az „ártatlanok” védelmezőjét véli felfedezni, mint ahogyan arra a 7. zsoltár 18. strófájában is utal: „Tenéked én akkoron nagy hálákat adok, / Hogy igaz törvényt láttál, dicséretet mondok, / Hogy ártatlant oltamazsz, azért sok jót mondok, / Örök emlékezetre szép éneket hagyok.”¹⁰ Ennek értelmében a klasszikus protestáns tant az emberi természet megromlásáról, jócselekedetekre való képtelenségéről, a Mózes Törvényének betartathatatlanságáról – vélhetően – elvetette.

---

⁸ OSzK Kézirattár, Duod. Hung. 9.; Bogáthi ezen művének eddiggi nyomtatásban megjelent, kezdő szakasza: BOGÁTHI 1973, 229–234.

⁹ BOGÁTHI 2009, 4.

¹⁰ BOGÁTHI 2009, 15.

Lényeges megállapítások vonhatóak le a 10. zsoltár 22. strófájának első három sorából is: „Nagy nyomorúságban zsidó volt s vagyon, / Igy könyörgött és könyörög sok napon, / Vár Messiást, igen tűr, széjjel vagyon”.¹¹ Ez a szöveghely tanúsítja, hogy szinte mindent, amit Bogáthi a „választott népről” és a legalizmusáról mond, azt az újszövetségi korra is érvényesnek tartotta. Lényegében oszthatta azt a klasszikus szombatos elvet, miszerint a keresztényeknek követniük kell a zsidó vallás kortárs tanítását: „Mostani sidotól pogant az czikkely, / Jesust, hogy Christusnak hiszi, / Most külömbéozteti. // De ez cikkely kyül üdveösseg után, / Szűkseg, hogy sidoval pogan, / Legien mind egy niomon”.¹² Ezt az elvet megtaláljuk Eőssi András *Az sydo bútreoll* című énekében is.¹³

A 12. zsoltár 1–2. és 12. versszaka további figyelemreméltó adatokat szolgáltat Bogáthi teológiai elképzeléseiről:

Ha nem látsz hozzánk, Uram, elveszünk, mert elfogyott a szent,
Egy igazmondót, egy tökéletest nem találunk, hitet,
Hogy eltekintek, semmi rend között nincs a szent szeretet.

A kegyes élet és az istenes, szelíd ember nincsen,
De szaporodik a ravasz, csalárd, avagy istentelen,
Minden csak azon hogy a jót rongta, erőtlent megsértsen.

[...]

Gyakor bűnökben zsidók ezt mondák pogányok földében,
Hogy sem a község, sem király sehol nincs velük egy hitben,
E panaszt hagyják Zsoltár részének tizenkettedikben.¹⁴

Ezekből az exkurziókból ugyancsak látható, hogy a zsidóság „kiválasztottságának”, „Mózes Törvénye” érvényességének tanában

---

¹¹ BOGÁTHI 2009, 22.

¹² Ld. [EŐSSI András], *Apostoli igau bútreöl valo enek* = VARJAS 1970, 157.

¹³ [EŐSSI András], [*Az sydo bútreoll*] = VARJAS 1970, 173–175.

¹⁴ BOGÁTHI 2009, 24.

Bogáthi Vehe-Glirius-szal, Eőssivel és Péchi Simonnal, a szombatoság meghatározó alakjaival azonos véleményen volt. Bogáthi feltehetően még a szombatos „az Christus az Apostolokkal egyetemben az Pharisaeusokkal egy vallason volt” tanát sem tagadta.¹⁵ A zsidók „bűnökben” jutott osztályrésze alatt Bogáthi (a Deut. 28, 15.48–50.64. nyomán) Mózes Törvényének megsértését érti, – feltehetően – a „Krisztus-gyilkosság” vádját.¹⁶ Szerinte ez volt az a törvényszegés, ami miatt a zsidóság újból száműzetésre jutott. Így Bogáthi mégsem tartotta „csalhatatlannak” a zsidóság minden egyes vélt vagy valós cselekedetét.

A bemutatott exkurziók alapján látható, hogy Bogáthi a szombatos tan lényege tekintetében, Mózes Törvényének „örök érvényességét”, a zsidóság „örök kiválasztottságát” illetően osztotta a radikális közösség elveit. Viszont a klasszikus szombatoság szempontjából másodlagos, konkrét hitcikkelyek terén nem hitt a későbbi mozgalom nézeteiben, többek között a zsidóság „nimbuszát” nem tartotta minden szempontból megfellebbezhetetlenül mértékadónak.

Rövidítésjegyzék

BOGATHI 1607–1608 – BOGATHI FAZEKAS Miklós, *Canticum canticorum = Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, Kolozsvár, EK 898; Mf: OSzK FM 1/069, 160a–166a

http://dspace.bcucuj.ro/jspui/bitstream/123456789/24993/1/BCU_CLUJ_FCS_MS898.pdf (2014. 12. 28.).

BOGÁTHI 1973 – BOGÁTI FAZEKAS Miklós *Apokalypsis-kommentárjának ajánlása és előszava = Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1973, (Humanizmus és Reformáció, 2), 229–234.

---

¹⁵ [EŐSSI András], *Hogy az Christus az apostolokkal egyetemben az pharisaeusokkal egy vallason volt es egjarant magiarasztak az szent irast. Az istennek egy uolta felollis egyett erteottenek* = VARJAS 1970, 163.

¹⁶ Bogáthi ellentmondásoktól sem mentes álláspontját a „Krisztus-gyilkosságról” részletesen ld. BOGATHI 1607–1608. A mű nyomtatott kiadásai: VARJAS 1979, 336–356; *Énekek* 1980, 49–77.

- BOGÁTHI 2009 – BOGÁTI FAZEKAS Miklós, *Magyar Zsoltár: 151 verses parafrázisban 1580 és 1590 között*, s. a. r. GILICZE Gábor, OSzK, Bp., 2009.
- DÁN 1976 – DÁN Róbert, *Bogáti Fazekas Miklós: Az „egy” Bogáti Fazekas Miklós*, KerMagv 1976/3–4, 164.
- DÁN 1977 – DÁN Róbert, *Források és adatok Bogáti Fazekas Messias-képzetéhez*, ItK, 1977/3, 355–362.
- DÁN 1987 – DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., Akadémiai, 1987 (Humanizmus és Reformáció, 13).
- Énekek* 1980 – *Énekek éneke*, szerk. KOMORÓCZY Géza, Bp., Helikon, 1980.
- JAKAB 1891 – JAKAB Elek, *Még egyszer Bogáthi Fazekas Miklósról*, KerMagv, 1891/3, 136.
- KOHN 1889 – KOHN Sámuel, *A szombatosok: Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk*, Bp., Athenaeum, 1889.
- VARJAS 1970 – *Szombatos énekek*, kiad. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi magyar Költők Tára, XVII. század, 5)
- VARJAS 1979 – *Balassi Bálint és a 16. század költői*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Szépirodalmi, I–II, 1979.

TARTALOM

KÖSZÖNTŐ	5
TABULA GRATULATORIA	9
FEKETE NORBERT	11
„A’ PSEUDONYIMITAS KÖZÖTTÜNK SZINTE MÓDIVÁ LŐN” SZEMERE PÁL ÉS A SZERZŐI NÉVHASZNÁLAT	
GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF	25
EÖTVÖS ÉS SZEMERE VITÁJA A BÖRTÖNÜGYBEN	
GARADNAI ERIKA – MARTIS ZSOMBOR	36
A MESTERSÉG FOGÁSAI (ESETTANULMÁNY SÁMBÁR MÁTYÁS EGY VÉN BIAL ORRÁRA VALÓ KARIKA ÉS CZEGLÉDI ISTVÁN IDŐS NOÉ BECSÜLETÉT OLTALMAZÓ JAPHETKE CÍMŰ KÖNYVÉRŐL)	
HANGÁCSI ZSUZSANNA	46
HÍDÉPÍTÉS: GRENDEL LAJOS TRILÓGIÁJÁNAK SZLOVÁK RECEPCIÓJA ÉS HATÁSA A SZLOVÁK-MAGYAR IRODALMI PÁRBESZÉDRE	
HUSZTI TÍMEA	51
KEMÉNY ZSIGMOND ÉS A SZOKÁSJOG PRIMÁTUSA	
KÁLI ANITA	60
ÖNÉLETRAJZISÁG ÉS IDEGENSÉG BORBÉLY SZILÁRD <i>NINCSTELENEK</i> CÍMŰ REGÉNYÉBEN	
NAGY ÁGOSTON	72
AZ 1809-ES HÁBORÚS INFORMÁCIÓÁRAMLÁS ÉS A PROPAGANDA MEGÍTÉLÉSE A KAZINCZY-LEVELEZÉSBEN	
PAPP INGRID	83
AZ ERDÉLYI FEJEDELEM KAPCSOLATA ILLÉSHÁZY GÁSPÁRRAL ÉS A CSEH EXULÁNSOKKAL	

SEREG MARIANN	95
AZ <i>ÍGY ÍRTOK TI</i> MINTAOLVASÓJA ÉS AZ EMPIRIKUS OLVASÓK	
SIVADÓ ÁKOS	104
RADIKÁLIS KEZELÉS: ANATÓMIA ÉS GAZDASÁGTAN KAPCSOLATAI WILLIAM PETTY ÉLETMŰVÉBEN	
SZABÓ PIROSKA	116
A „HARMADIK HUMANIZMUS” ÉS KERÉNYI KÁROLY	
TÓTH TAMÁS ZOLTÁN	127
BOGÁTHI FAZEKAS MIKLÓS <i>MAGLAR SOLTÁRA</i> A KORTÁRS ZSIDÓSÁGRÓL ÉS VALLÁSJOGUKRÓL	